

MEZŐKÖVESD VÁROS ÉS KÖRNYÉKE NÉPESSÉGÉNEK ALAKULÁSA A 20. SZÁZAD ELEJÉIG

KÁPOLNAI IVÁN

Mezőkövesd és környéke Borsod megye déli részén 724 km² területet foglal el közel kéttucatnyi településsel a Bükk hegység Alföldre néző dombos-hegyes előterében – egri Bükkalja: Bükkzsérc, Cserépfalu, Cserépváralja, Szomolya, Bogács, Tard; miskolci Bükkalja: Borsodgeszt, Kács, Sály, Tibolddaróc, Vatta, Bükkábrány –, a Nagyalföld északi szegélyén, a Tisza, Sajó folyók és Eger patak által határolt Borsodi Mezőségben (Mezőkövesd, Mezőkeresztes, Mezőnyárad, Mezőnagymihály, Szentistván, Egerlövő, Borsodivánka) és a Közép-Tiszavidék borsodi árterében (Négyes, Tiszavalk, Tiszababolna), középpontjában Mezőkövesd várossal, az egykori mezővárossal.

Nem egységes földrajzi táj, hanem elsődlegesen inkább *közigazgatási* tájegység. A térség az 1983-ig fennállott mezőkövesdi járást alkotta, kiegészítve a vonzáskörébe tartozó Tisza-parti Bábolnával.

Az elmúlt századokban Borsod megye déli része közigazgatásilag – a daróci, vattai, ónodi és egyéb elnevezésű, majd a 18. század derekától a 20. század elejéig egrinek nevezett járás – olykor 40-nél is több települést foglalt magába. A mezőcsáti (később Leninvárosról elnevezett) járás létesítése (1884), az 1940-es években rövid ideig fennállott mezőkeresztesi járás megszüntetése, majd néhány község Heves megyéhez csatolása után alakult ki a mezőkövesdi járás területe, az 1984–1990 között városkörnyéknek nevezett jelenlegi mezőkövesdi kistérség.

Székhelyének, az 1973 óta (újból) városi rangú Mezőkövesdnek bizonyos *gazdasági* központ szerepet kölcsönöz földrajzi helyzete a hegyvidék és a síkság találkozásánál. A 20. század elejétől – elsősorban gimnáziuma, majd egyéb iskolái révén – jelentős *művelődési* központ. Egy kis *néprajzi* tájegység, az (egykori) színes népviseletéről és ma is élő népművészetéről ismert matyóság „fővárosa”-ként múzeumaival és néhány évtizede gyógyfürdőjének vonzásával számottevő idegenforgalmi központ is, a Bükk hegységbe irányuló kirándulások indulópontja.

1. A NÉPESSÉG SZÁMÁNAK ALAKULÁSA AZ ELSŐ MAGYARORSZÁGI NÉPSZÁMLÁLÁSIG

a) A török uralom előtti századok

A honfoglaló magyarok valószínűleg szláv eredetű lakosságot találtak a környéken. Egyes települések szláv hangzású nevéből – mint pl. Zsérc, Szomolya, Bogács, Pázsag (a közeli Novaj, Noszvaj), s talán Daróc, Cserép, Kács is – erre következtetnek a

megye, illetve Mezőkövesd város monográfusai. De vannak – Anonymus nyomán – turk eredetű népelemek ittletét feltételező vélekedések is.¹

Béla király jegyzője, Anonymus az 1220 körüli években született „Gesta”-jában környékünkről úgy tájékoztat, hogy „Árpád vezér és nemesei... a Nyárad vizéig vonultak, s tábort ütöttek a patakok mellett, attól a helytől kezdve, amelyet most Kácsnak mondanak...”. Árpád itt egy nagy földet adott Ousadnak, akinek fia, Örsur „a folyónak a forrásánál várat épített, melyet most Örsur várának tartanak”. A nemzetség, illetve leszármazottai: Tibót vagy Tibold, Daróci, Geszti, Sályi család szállásbirtokai közé tartozott a környéken – a leszármazott családokról elnevezett – több település, ezen kívül még Nagymihály is. Az Örsur nevet Anonymus „kun”-nak, azaz kabarnak tartja, Györffy György, az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzának legkiválóbb ismerője pedig – a krónikák nyomán – magyarnak.²

Az eddigi történeti irodalomban eléggé általános volt az a nézet, hogy e tájat a vezető honfoglaló törzseken kívülálló, csatlakozott népek, elsősorban a kabarok, az ún. „fekete magyarok” szállták meg. Egyes feltevések szerint a Cserhát–Mátra–Bükk vidéket lakó „palóc” népcsoport elnevezése is valamilyen kunhoz hasonló népelemet jelölt. Mások szerint a palócok már a hun-avar korban itt éltek, s a szamojédhez hasonló nyelvet beszélő őslakosság leszármazottai.³

Más adatok is utalnak Mezőkövesd környékén a csatlakozott népelemek jelenlétére. Borsod megye ugyanis eredetileg határvármegye volt. Az őrszervezet nyomait ma is őrzi Lövé neve; íjász lövő („sagittarius”) lakói lehet, hogy székelyek voltak – amire az látszik utalni, hogy a faluba vezető egyik utat „székelyút”-nak nevezték. Lehetséges, hogy a határőrök közé tartoztak a besenyők is, akik Nyáradot és Kereszttest lakták – a 13. század első feléből származó oklevelek szerint.⁴

A települések közül Szomolyát, Cserépfalut már a 12. századbeli oklevelek említik. A II. András korából származó Várad Regesztrumban, a várad káptalan jegyzőkönyvében – amely a Szent László király sírjához küldött személyek peres ügyeinek hivatalos leírását tartalmazza –, találkozunk Bábolna („Bobona”, 1214), valamint Tard, Ábrány és Lövé nevével (1220–21).

A ma külterületi lakott helyként ismert Mocsolyás neve is előfordul már 1221-ben. Nyáradot és Kereszttest 1238-ban, Bogácsot, Kácsot, Zsércet 1248-ban, Püspököt 1261-ben említi először oklevél. A környék mai központja, Kövesd 1275-ben fordul elő okleveleinkben először, mint lakatlan falu, Négyes 1277-ben – ugyanúgy, mint a későbbiekben csak pusztaként szereplő Tilaj –, Geszt és Váralja 1292-ben, Ivánka is a század végén. A 14. század elején tűnik fel először Nagymihály, 1323-ban Vatta, 1348-ban Sály. Valk nevével pedig először az 1332. évi pápai tizedlajstromban találkozunk.⁵

A népesség számának alakulásáról ebből a korból ismereteink nincsenek. Az 1241. évi tatárjárás bizonyára megviselte Dél-Borsod népét, mert hisz a Mohi csata is a közelben zajlott le. A pusztulás mértékét Györffy György egész Borsod megye lakosságára nézve 24%-ra becsüli.⁶

¹ Borovszky S., 1909. 7–9.; Klein G., 1939. 15–16.; Sárközi Z., 1976. 40.

² Györffy Gy., 1987. 737.

³ Sárközi i. m. 40. és 145. (hivatkozással a palóckutatással foglalkozó irodalomra is).

⁴ Sárközi i. m. 41.

⁵ Soós J., 1985. 79–102.; Klein i. m. 18.

⁶ Gyimesi S., 1970. 16.; Györffy i. m. 743.

A legrégebbi olyan források, melyekből a települések nagyságának legalább egymás közti arányaira vonhatunk le bizonyos következtetéseket, a pápai tizedjegyzékek az 1332–35. évekből. A fennmaradt lajstromokban a táj ma ismert településeinek mintegy fele szerepel. Többségük Bükk-vidéki. A garasban fizetett tized évi átlagos összege a legmagasabb Ábrányban (20), Püspökiben (19) és Szomolyán (18). Nyárad évi 14–15, Bogács és Tard 11–12, Szentistván és Valk 10–11 garast fizetett, Daróc és Geszt 5-öt, Cserép és Kács tizedösszegét nem tüntetik fel az összeírásban.⁷

Ábrány – az Alsó- és Felsőábrány egyesüléséből született és 1950 óta Bükkábrány névvel jelölt helység – a megye fontosabb községei közé tartozott. Alsóábrány már az Anjou-korban heti- és országos vásárok tartására kapott engedélyt, és a megyében az elsők között emelkedett mezővárosi rangra. Teljesen hiányzik viszont a pápai tizedjegyzékből – egyebek között – Kövesd és Keresztes, a tájnak századokon át (és ma is) legnépesebb két települése. Ezek fejlődésére vonatkozóan inkább csak a következő századtól ismerünk adatokat. (Egyes korábbi helytörténeti művek szerint ugyan Kövesd is szerepelt a tizedlajstromban, de Györffy György nem említi mértékadónak tekinthető történeti földrajzi művében. „Kövesd” helynévvel ugyanis az ország más vidékein is találkozhatunk, s valószínűleg nem Mezőkövesdet jelöli a tizedjegyzékben előforduló „Kövesd”.) Keresztesre Zsigmond király a 15. század elején, 1409-ben vlach (oláh, vagyis román) marhapásztorokat telepített. A telepések – saját vajdáik vezetése alatt – hamarosan elmagyarosodtak és jelentős részük volt a környéken a juhtenyésztés elterjesztésében. (Napjainkban már csupán a Csinccse-patak és a róla elnevezett tanya, illetve településrész őrzi emléküket.)⁸

Az 1275-ben (még) lakatlannak mondott Kövesdről 14. századbeli oklevelek hiányában annyit tudunk, hogy Zsigmond uralkodása alatt (1387–1437) vásártartási jogot kapott és 1439-től évszázadokon át – Keresztesel együtt – annak a koronauradalomnak a birtoka, melynek központja Diósgyőr, a királyok kedvenc tartózkodási helye Nagy Lajostól Hunyadi Mátyásig.

Kövesd 1450-ben országos jelentőségű esemény színtere is volt: itt tartották márciusban Hunyadi János kormányzó és Giskra huszita vezér között a béketárgyalásokat, mindkét részről nagyszámú résztvevővel. Egy héten át Kövesden voltak egyrészt az országos főméltóságok (országbíró, tárnokmester, egri püspök stb.), a megyei fő- és alispánok kíséretükkel együtt, másrészt Giskra kapitányai és az észak-magyarországi városok (Kassa, Eperjes, Lőcse, Bártfa, Körmöc-, Selmec- és Besztercebánya) követői. Aból, hogy ezt a vendégsereget képesek voltak elszállásolni, étellel-itallal ellátni, a helység nagyságára és viszonylagos fejlettségére (is) lehet következtetni. Ezt alátámasztani látszik az 1457-ből fennmaradt töredékes névsor, melyben – akkoriban még a foglalkozást és a származást híven jelölő nevek tanúsága szerint – voltak iparos és kereskedő elemek (szabó, kalmár) és idegenből érkezett (német, horvát, olasz) jövevények egyaránt.⁹

Mind Keresztes, mind Kövesd a 15. század derekán mezővárosi rangot kapott (1441–70 között mintegy 40 település jutott az országban hasonló kiváltságokhoz). Keresztesnek már 1456-ban V. László adományozott címet és pecsétet, majd 1471. és 1475-ben Mátyás királytól további kiváltságokat, adómentességet kaptak Keresztes lakói. Kövesdnek pecsétet és szabadalomlevelet 1464-ben Mátyás király adományozott, aki 1472-ben személyesen is meglátogatta a várost, és újabb kiváltságlevélben bővítette

⁷ Györffy i. m.

⁸ Klein i. m. 26.; Klein G.–Péchy-Horváth R., 1939. IV. r. 89.

⁹ Sárközi i. m. 46–47.

jogait. A későbbiekben ezeket 1494-ben II. Ulászló, majd 1520-ban II. Lajos király is megerősítette.¹⁰

A mohácsi csatavesztés, majd különösen Buda török kézre kerülése után az 1540-es évektől megnehezült a dél-borsodi táj településeinek élete is. Kisebb török csapatok már a mohácsi csatát követően is eljutottak környékünkre, sőt Mohi és Miskolc közelébe is, de főleg Hatvan 1544. évi eleste után váltak sűrűbbé és súlyosabbá a pusztítások. A Miskolc ellen 1544-ben indított hadjárat például 45 helységet érintett a megyében. A dél-borsodiak egy része – köztük Mezőkövesd – véglegesen be is hódolt a török hatalomnak. Mintegy fél évszázadon át, az 1596. évi mezőkeresztesi csatáig itt húzódott – illetve hullámozott – az Oszmán Birodalom határa Kövesd, Lövő, Négyes és Keresztes, észak felé pedig Szomolya és Kistálya vonalában.¹¹ 1544-ből adatok vannak Négyes, Lövő, Szentistván, Nagymihály, Keresztes, Nyárad, Vatta, 1552-ből Tard, majd újból Keresztes felégetéséről; Nagymihályt 1555-ben a török pusztította, 1566-ban tatár csapatok égették fel, Valk pusztulásáról is olvashatunk a század második felében.¹²

b) A török hódoltság korszaka

A 16. század derekától a települések nagyságáról, társadalmi-gazdasági viszonyairól számszerű adatokat is ismerünk a különböző korabeli összeírásokból. Ilyenek például a porták (kapuk) számát feltüntető ún. *dikajegyzékek* és a legfontosabb terményekből, állatokból az egyháznak dézsmát fizető háztartásokról számot adó különböző – gabona- és egyéb (főleg bor-, juh-, méhkas-, olykor sertés- stb.) – tizedlajstromok.

A Károly Róbert által – az évenkénti pénzverésből származó korábbi bevételek pótlására – bevezetett kapuadózás alapjául minden olyan kapu (porta) szolgált, amelyen szénával vagy terménnyel megrakott szekér ki- és befért – tekintet nélkül az ott lakó személyek (háztartások) számára. A régebbi eredetű, még Szent István által előírt dézsmafizetési kötelezettség ennél szélesebb körű volt, kevés kivételtől eltekintve kiterjedt a lakosság túlnyomó részére. Az egyház részére fizetendő tizedhez („decima” → dézsma) kapcsolódott a későbbiekben Nagy Lajos 1351. évi törvénye alapján a földesúrnak járó kilenced („nona”), vagyis valójában a második tized fizetése. A töröknek fizetett adóról, a „defter”-ek, a török adóösszeírások tájékoztatnak. A dél-borsodi községek eleinte Budára, majd Hatvanba fizettek, de a füleki, esetenként a szolnoki bég is kivetette az adót, vagy éppen Jászberénybe fizették (pl. Bogács) az egyre növekvő adót.

Az állami adózás céljait szolgáló dikális összeírások portaszámait és az egyházi, illetve földesúri dézsma alapjául szolgáló jegyzékekben feltüntetett háztartások számadatai között a legtöbbször jelentős eltérések mutatkoznak. Részben tárgyi okokból, az összeírások céljából és a hozzájuk kapcsolódó hivatalos előírásokból (is) adódóan. A dikális összeírások ugyanis mellőzték a zselléreket, a pásztorokat, kézműveseket, valamint a földesúri birtokon gazdálkodó népességet. A dézsmajegyzékek ezzel szemben a jobbágyokon kívül a nincstelenek és zsellérek számát is feltüntették, mert a zsellérektől és nincstelenektől is szedett az egyház – kereszténypénz címén – dézsmát (a földesúr pedig kilencedet). Csupán a nemesek, papok, tanítók s a libertinus helyzetű parasztok

¹⁰ Klein i. m. 26–27.; Klein–Péchy i. m. 89–91.; Sárközi i. m. 43., 48–52.; Kápolnai I., 1970. 47–52.

¹¹ Sárközi i. m. 54., 57.

¹² Soós i. m. 79–102.

mentesültek a dézsma alól. De ha jobbágytelek volt tulajdonukban, ők is tizedlajstromra kerültek, mert a paraszti föld után – bárki is művelte – dézsma járt.¹³

Az összeírások jellegéből adódó eltérésekhez hozzá kell még venni azt a lélektani tényezőt is, hogy az adózó mindig szemben áll az adóztatóval, s igyekszik magát a legkülönbözőbb ügyeskedésekkel – akár az összeírók előli meneküléssel is – kivonni az adózás alól.

A különböző összeírások közötti eltéréseket jól példázzák csupán a kövesdi adatok. Az 1544. évi dikajegyzékben 50 porta szerepel (és egy malom), 1546-ban 64 (és 9 elhagyott, felégetett) porta; 1549-ben az összeírt porták száma 25, az elhagyott és mentesítetté 6, majd az 1550-es évtizedbeli dikákban 25–28 portával találkozunk. Ugyanakkor a török adóösszeírás 1550-ben 41 családot talált a városban, de 1559-ben már csak 21 élt közülük Kövesden, viszont közben új beköltözőkkel – szám szerint 33-mal – növekedett a töröknek adózó lakosság.¹⁴

Ezzel szemben a gabona-dézsmajegyzékekben ennek többszörösét írták össze: az 1548. évi tizedlajstromban 167 főt, sőt 1549-ben 174-et. (Fő alatt természetesen háztartást értve, bár néha nőtlen egyének is előfordultak – különösen a szolgák és zsellérek között.)

1564-ben 98 adózó portát írtak össze Kövesden, 1570–76 években számuk 57–61 között mozgott, 1578-ban már csak 29, 1584-ben 48, 1588-ban pedig mindössze 17 és fél. Mezőkövesd 1583-ból származó, utcák szerinti leírásában viszont 101 háztartásról olvashatunk, a gabona-tizedlajstromban pedig a dézsmázók száma 1576-ban 105. Ezek a rapszódikus változások nemcsak a lakosság hullámzását jelzik, hanem azt is, hogy a dézsmajegyzékeket a többi összeírásnál teljesebbnek (azonkívül folyamatosabbnak is) tekinthetjük. A dikális adószedők gyakran nem hatoltak be a török hódoltsági területekre, a dézsmaszedők viszont tizedszedési és szabad mozgási engedélyt szereztek a török hatóságoktól, és keresztül-kasul járták a hódoltsági településeket is. Így pl. az 1596. évi mezőkeresztesi csata utáni években a dikális összeírások többé nem említik Kövesdet, gabonadézsma-jegyzékek pedig ismeretese az 1600-as évekből is. Ezek után a következőkben a gabonadézsma-jegyzékek alapján kíséreljük meg nyomon követni a környékbeli települések népességének alakulását.

Az 1548-tól fennmaradt Borsod megyei tizedjegyzékekben a környék településeinek többsége szerepel, néhánynak azonban nem sikerült nyomára akadni, vagy ha szerepel is a jegyzékben, hiányoznak a számszerű adatok. Előfordul olyan jelölés, hogy a település lakatlan helység, elhagyott („deserta”), puszta falu („praedium”), ahol rendszerint már házak sem állnak, vagy egyszerűen semmiféle jelzést nem kapunk a faluról. Valójában nem tájékozódhatunk a település nagyságáról nemes falu esetében sem, vagyis ahol csak „curialis” egytelkes nemesek laktak, vagy nemesek jobbágyokkal vegyesen, illetve csak jobbágyok, de nemesi földön, s így dézsmát nem adtak. Ha a „curia”, mint lakatlan faluhely földjei nemesi földekké váltak, azok után sem járt többé dézsma. A curiális falu jelölés főleg a 17. század derekától vált gyakoribbá.

Az 1548. és 1576. évből származó jegyzékekben a környéken még 14–15 település dézsmázóiról kapunk számszerű adatokat, az 1605. évi jegyzékben már csak 9-ről, a későbbiekben egyre kevesebbről. 1700. évben pedig mindössze 4 településről (1. táblázat).¹⁵

¹³ Bakács I., 1957.; *Ila B.*, 1957. 51., 82.

¹⁴ Klein-Péchy i. m. 91.; *Kápolnai I.*, 1958. 1–2. sz. 18.; *Sárközi i. m.* 54–61.

¹⁵ Kovacsics i. m. 405–413.

1. táblázat: Családfők, házak, háztartások száma (1548–1720)

Helység neve	Gabonadézsma-jegyzékek ¹						Házak ² 1685		Adóössze- írás ³	
	Családfők								Háztartások	
	1548	1576	1605	1647	1673	1700	Pusz- tult	La- kott	1715	1720
Kövesd	167	105	65	–	c	c	–	–	41	69
Környék	366	566	311	76	66	32	251	77	160	190
Ebből:										
Zsércz	–	–	–	–	–	–	12	8	8	22
Szomolya	–	–	–	–	–	–	22	8	11	19
Bogács Pazsag	– des.	–	–	–	–	–	11	9	13	17
Cserép	33	43	45	12	4	5	10	6	12	28
Tard	80	93	47	13	32	des.	34	6	9	15
Daróc	25	40	23	13	c	13	10	10	–	–
Kács	pr.	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Sály Leányfalu	18 8	27 pr.	22 pr.	3 pr.	8 pr.	c pr.	10	4	29	–
Geszth	16	31	–	10	4	10	6	4	12	–
Vatta	6	1	c.	c.	c.	c.	–	–	–	–
Alsó Ábrány	36	73	38	–	–	–	–	–	8	10
Felső Ábrány							19	5	6	–
Bükk-vidék	222	308	175	51	48	28	134	60	108	111
Nyárad	3	68	–	14	14	4	–	–	1	1
Keresztes	91	81	68	–	c.	c.	74	6	5	16
Keresztes Püspöki	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Nagymihály	26	34	45	11	4	c.	22	8	5	20
Szentistván Tilaj	des. pr.	32 pr.	pr. pr.	pr. pr.	pr. pr.	pr. pr.	– –	– –	15	23
Lövő	6	–	–	–	–	–	21	3	–	–
Iván(ka)	–	pr.	pr.	pr.	pr.	pr.	–	–	4	7
Négyes	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Valk	6	18	14	pr.	pr.	pr.	–	–	8	–
Bábolna Montaj	8 –	25 –	9 –	– –	c. –	– –	– –	– –	14	12
Alföld	144	258	136	25	18	4	117	17	52	79
Kövesd és környéke	533	671	376	76	66	32	251	77	201	259

Rövidítések: c. = curia; nemesi falu
des. = deserta; lakatlan helység
pr. = preadium; puszta falu

Források: 1. Kovacsis József (szerk.): A történeti statisztika forrásai. 1957. 406–416.
2. Borovszky Samu: Borsod vármegye története I. 1909. 353–354.
3. Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720–1721), 1896.

Találkozunk azonban a 16. századi dézsmajegyzékekben elhagyott helységgként („deserta”) vagy pusztaként („praedium”) feltüntetett helyekkel, amelyek korábban önálló falvak voltak. Így pl. Szentistván és Ivánka között a 17. század végéig „praedium”-ként szereplő Tilajnak már 1274-ben említik templomát. Ugyancsak önálló település volt Bábolna határában Montaj. Nevükben az -aj végződés – mint a környéken Novaj és Noszvaj esetében is – egyes nyelvészeti feltevések szerint – kun-besenyő eredetre látszik utalni, és a telepítés Szent László királynak az országba becsapódó keleti népeken aratott győzelmei utáni időkre vezethető vissza.¹⁶ A Kövesd és Bogács közötti határban ismert Pazsag puszta is önálló településként tűnik fel a 13. században (1269).¹⁷ Csakúgy, mint a honfoglaló Ör/ö/sur nemzetség szállásbirtokának részeként Daróc határában később pusztává lett Leányfalu és Nagymihály határában Fejéregyháza. Az előbbinek 1548-ban még volt dézsmázó lakossága, az utóbbi nevével azonban nem találkozunk a 16–17. századi összeírásokban.¹⁸ A török uralom alatt a jegyzékekben „deserta”-vagy „praedium”-ként jelölt legtöbb más hely azonban a 18. század folyamán fokozatosan benépesült, illetve visszatértek egykori lakóik vagy azok leszármazottai.

Az adatok szerint Kövesd a 16. század derekán kiemelkedően legnagyobb települése nemcsak a környéknek, hanem az egész megyében közvetlenül Miskolc után következik. Míg azonban a dézsmázó lakosság az évszázad második felében a környéken egy ideig bizonyos emelkedést mutat, Kövesden 167-ről 105-re, a másik mezővárosban, Keresztesen 91-ről 81-re csökkent. Közben a szomszédos Nyáradon az összeírt háztartások száma 3-ról 68-ra ugrott, szinte felszívta a két mezőváros dézsmázóinak jelentős részét. Ábrány is kétszeresére duzzadt, a korábban is népes Tard pedig oly mértékben növekedett, hogy megelőzte Keresztest.

Bár mérséklődött Kövesd súlya a környék népességében – amelynek 1548-ban egymaga közel harmadát adta –, de továbbra is jelentős a népesség koncentrációja a Kövesdet és Keresztest, valamint az említett három szomszédos települést magában foglaló, kb. 10–15 km sugarú térségben, ahol a táj dézsmázó lakosságának több mint 2/3-a élt.

Az 1576. évi tizedjegyzékben szereplő háztartások alig egyharmada nyolc további település között oszlik meg, nagyobbrészt a Bükk-vidéken (zárójelben a dézsmázók számával): Cserép (falu és -váralja együtt 43), Daróc (40), Geszt (31), Sály (27), az alföldi részen pedig Nagymihály (34), Szentistván (32), Bábolna (25) és Valk (18). A sík vidéki települések közül Négyes és Lövvő 4, illetve 6 háztartással szerepelt még 1548-ban a jegyzékben, de a továbbiakban hiányzanak, Ivánkát pedig – amely 1548-ban sem szerepelt – a későbbiekben puszta faluként tüntetik fel. A hegyvidékiek közül egyáltalában nincs nyoma a gabona-dezsmajegyzékekben Zsércnek és Szomolyának, Kácsnak is csak 1556-ig. Ez azonban nem jelenti feltétlenül azt, hogy lakatlanok voltak, mert ezek ugyanakkor szerepelnek egy ideig a dikális összeírásokban vagy más forrásokban.

Zsércet például egyetlen tizedjegyzék sem tartalmazza, de feltüntetik az 1546, 1549, 1555, 1564, 1574 és 1568. évi dikajegyzékek, különösen magas portaszámmal (53!) 1564-ben, mint nem hódoltsági települést. Bár a török már a 16. század közepén elpusztította a karthauziak falubeli kolostorát, Eger ostromakor is feldúlta és részben elpusztította a falut, de lakói fizették a töröknek Budára a folyton növekvő adót, és közben folyt a versengés a falu birtokjogáért a püspökség, a káptalan és különböző protestáns (hajdú) családok között – az új hit lassú terjeszkedésével egyidejűleg. *Bogács* néhány

¹⁶ Györffy i. m. 754.; Soós i. m. 88.

¹⁷ Györffy i. m. 801.

¹⁸ Borovszky i. m. 26–27.

esetben szerepel ugyan a tizedlajstromokban, de dézsmaadóóját egyszer sem jegyezték fel. Ezzel szemben ismerjük a töröknek fizetett – rövid idő alatt többszörösére emelt – adók összegét. Arról is tájékoztatnak a források, hogy bár az egri káptalan mind jobban kiterjesztette, és a 17. század első felében kizárólagossá tette birtokjogát, Bocskai és Bethlen Gábor fejedelmek is újólá adományozták a falut kapitányaiknak. *Kács* 1548-ban Váralja megnevezéssel szerepelt még a dézsmajegyzékben mint „praedium”, majd 1556-ban Kács néven 2 méhtizedet fizető fővel, de többé nincs a jegyzékben. Tudjuk viszont, hogy lakói – az apátság és a falu pusztulása után – fizették az adót a töröknek Hatvanba. *Szomolya* nemcsak a tizedlajstromokban nem fordult elő egyszer sem, hanem a töröknek adót fizető községek sorában sem szerepelt, lakossága azonban a 16–17. században fokozatosan terjeszkedett olyannyira, hogy az eredeti – már a 12. században fennállott – Egyházas-Szomolya és a 15. században létesült Felső-Szomolya a 17. században egybeépült, sőt 1635-ből fennmaradt plébánosának neve is.

A gabona-dézsmajegyzékek Borsod megyében a 16. század második felében összesen mintegy 3500–4000 dézsmázóról tájékoztatnak. A megyében jelentős szőlőművelés is folyt – a század derekán a jobbágyok közel fele a szántón kívül szőlőt is, vagy csak szőlőt művelt – de a gabona-dézsmajegyzékek rendszerint feltüntetik a bordézsmát és méhtizedet szolgáltatókat is.¹⁹ Mezőkövesd és környékén a gabona-dézsmajegyzékek alapján az össznépeség számának alakulásáról az alábbiakban tájékozódhatunk.

A gabona-dézsmajegyzékek 1548-ban 533, majd 1576-ban 671 háztartásfőt jeleznek tájunkon. Ez kb. egyhatoda a megye összes dézsmázóinak. Ha a történeti demográfiai irodalomban általában szokásos 5–6 fős háztartással számolunk, és figyelembe vesszük az 5–10 százalékra becsülhető dézsmamentes, nem paraszti lakosságot, akkor 4 ezer körüli népesség adódik Mezőkövesd és környékén. Ebből Kövesd népessége a 16. század derekán minden bizonnyal meghaladta az 1000 főt, majd a későbbi évtizedekben 600–700-ra apadt. Ezenkívül további 4 település lélekszáma közelítette, vagy túl is haladta a félezret. Figyelembe véve azonban, hogy a tizedjegyzékekből – a lehető teljességre törekvés ellenére – nemcsak egyes dézsmaköteles háztartások maradtak ki, hanem egész falvak dézsmalajstromai is hiányoznak, akkor a táj összlakossága 4 ezernél valószínűleg jelentősen nagyobb volt a 16. század második felében. A század utolsó éveiben azonban drasztikus csökkenés következett a népesség számában.

Eger 1596. évi elestének és az alig két hét múlva, október 23–26 között lezajlott mezőkeresztesi csatának, a „Borsodi Mohács”-nak a hatását jól érzékelteti, hogy az összeírt porták száma Borsod megyében az 1593. évi közel ezerről 1597-ben alig 200-ra zuhant. Kövesd és további 12 falu elnéptelenedését jelzik az összeírók, egy 1599. évi portális összeírásban pedig több, mint félszáz település pusztulásáról olvashatunk. Átmenetileg megszüntették a megye vattai – a későbbiekben ónodiként számon tartott, negyedik – járását is. A lakosság a déli részéről északabbra menekült. Ezt látszik valószínűsíteni az (is), hogy például az észak-borsodi arlói districtus népessége 1594–98 között jelentősen megnövekedett. Az elnéptelenedés azonban csak átmeneti volt, és erős túlzás egyes helytörténeti műveknek az az állítása, hogy például „Mezőkövesd jóformán egy egész századon át lakosok nélkül volt”. Az elmenekült lakosság egy része visszatért, miután a hatvani bég adókedvezményekkel visszacsalogatta, sőt maga is telepített a környékre tatár harcosokat. (Egyes feltevések szerint ezektől származik több falu – köztük a matyó települések – lakosságának egy része is.)²⁰

¹⁹ N. Kiss I., 1960. 1035.; *Ila* i. m. 97.

²⁰ *Borovszky* i. m. 117.; N. Kiss i. m. 750.; *Sárközi* i. m. 66–67.

Végül is a gabona-dézmajegyzékben összeírtak száma Borsod megyében a 16. századbeli 3500–4000-ról mintegy 2800-ra csökkent, Mezőkövesd és környékén pedig a 600 körüli dézsmázóról 376-ra. Különösen nagymérvű volt Mezőkövesd háztartásainak megfogyatkozása az 1548. évi 167-ről 65-re. Kövesd már nem a legnépesebb települése a tájnak: megelőzi Keresztes, melynek népessége kevésbé fogyatkozott, sőt a szomszédságában Nagymihály lakossága még növekedett is – a Bükk-vidéki Cseréphez hasonlóan. Erőteljesen csökkent viszont Tard dézsmázóinak száma, Szentistván pedig „praedium”-má, puszta faluvá vált, talán már házai sem álltak. Daróc, Sály és Ábrány, az alföldi részen pedig a Tisza-parti Valk és Bábolna tizedfizető lakóinak száma csökkent ugyan 1576-hoz képest, de 1548-hoz viszonyítva inkább emelkedett. Végül is az 1605. évi gabona-dézmajegyzékben összeírtak számából 2000-et jóval meghaladó lakosságra következtethetünk Mezőkövesd és környékén. De ha figyelembe vesszük a dézsmajegyzékből hiányzó – minden valószínűség szerint lakott – Gesztet és Nyáradot, a „curiális” Vattát, a korábban már említett, ugyancsak hiányzó Zsércen, Szomolyán, Bogácson és Kácson kívül, akkor a 17. század elején is bizonyára még 3 ezer körüli lélekszámú népesség élhetett Mezőkövesd és környékén.

A dézsmajegyzékben összeírtak számából (68) következtetve Keresztesen a – csata után alig tíz évvel – mintegy 400 személy lakott: 20–25%-kal kevesebb, mint korábban, és ez valamivel több volt már, mint Kövesd lakossága, amely a fél évszázaddal azelőtti 1000 körüli szintnek alig több, mint harmadára zsugorodott. A csata színteréhez közeli Nagymihályon közel 300 főnyi népesség tömörült – több mint az előző században. Hasonló lélekszámú faluvá növekedett a Bükk-vidéki Cserép, illetve kb. ilyen szintre csökkent a korábban kétszer népesebb Tard. Ábrány lakossága 1605-ben ennél valamivel kevesebb: kb. annyi, mint a múlt század derekán, de jóval kevesebb, mint az 1570-es években. Daróc és Sály csökkenő, illetve stagnáló lélekszáma a másfél százat közelíthette, a Tisza-parti Valké viszont 100 alatt volt, s még inkább Bábolnáé. A múlt század derekához viszonyítva azonban ez emelkedést jelent.

A későbbiek során egyre kevesebb háztartást mutatnak ki a dézsmajegyzékek, vagy éppenséggel egyáltalán nem nyújtanak számszerű tájékoztatást. Borsod megye egyes északiabb településein ugyan nem mutatkozik ez a csökkenés, vagy csak kisebb mértékben: Sajószentpéteren például 1647-ben, a Miskolctól délre eső Emődön 1673-ban is több háztartást írtak össze, mint korábban bármikor, az edelényi háztartások száma is csak mérsékelten fogyott stb. A megye egészében azonban a század közepén összeírtak száma már a felét sem éri el, tájunkon pedig alig több mint 1/5-ére zsugorodik az évszázad elejeinek. 1647-ben csupán 7 településről – Nagymihály és Nyárad, északabbra pedig Tard, Cserép, Daróc, Geszt és Sály – jeleznek a dézsmajegyzékek néhány (többnyire csak 10–14 közötti) háztartást, amiből falvanként 100-nál kevesebb lakosra lehet következtetni.

A század második felében még tovább csökken az összeírtak száma, és 1700-ban a dézsmajegyzékek összesen csupán 32 háztartásfőt mutatnak ki 4 településen: Darócon (13), Geszten (10), Cserépben (5) és Nyáradon (4). Praediummá vált a 17. század folyamán Valk, már az előző század vége felé Szentistván, a középkorban még önálló Tilaj településsel együtt, még korábban Ivánka, északabbra pedig az egykor ugyancsak önálló Leányfalu, Sály közelében. Curialis (nemesi) településként tüntetik fel a század második felében Vattán kívül a három egykori mezővárost: Ábrányt, Keresztest és Kövesdet, sőt

az 1670-es években Darócot és Bábolnát, a század végén pedig Sályt és Nagymihályt is.²¹

A többi településnek nem sikerült nyomára jutni a dézsmajegyzékben. Ez sem jelenti azonban feltétlenül azt, hogy lakatlanná váltak – amint néhány Bükk-vidéki falu esetében már láttuk – hanem talán csupán annak a következménye, hogy a dézsmajegyzékek hiányosak. Végül is a környék településeinek nagyobb részénél kimutatható, hogy – bár csökkenő létszámú és jelentős mérvű fluktuáció következtében összetételében is gyakran változó népességgel – lakottak voltak a török hódoltság 100–150 éves időszakában.

Szó lehet azonban egyes településeknél a folyamatosság átmeneti, rövidebb-hosszabb ideig tartó megszakadásáról. Egyebek közt Keresztes és Püspöki lakói például földüregekbe, vermekbe bújtak el az ellenség elől. Mezőkövesdről pedig – egyes adatok szerint – a várostól délre, a régen erősen vizenyős „Nagyszállás” nevű határrészebe húzódtak, illetve telepedtek meg átmenetileg a 17. század első felének egy részében. Ugyanakkor azonban vannak adatok arról, hogy 1625-ben egyes személyek Kövesden nemességet kaptak, Pázmány Péter esztergomi érsek 1629. évi zsinati előterjesztésében pedig szó esik az egri egyházmegye területén lévő Kövesd nevű település – feltehetően Mezőkövesd – plébániájáról. Az 1650-es évekből a neve is fennmaradt a Kövesden működött Nagy János plébánosnak, az általa 1657-től vezetett anyakönyv azonban elkallódott.²²

Kövesden kívül másutt is működött plébánia a közeli tájon a török hódoltság idején – bár anyakönyveik nem maradtak fenn. Ismeretes azonban 1635-ből a Szomolyán működött plébánosnak a neve is, az ugyancsak szomszédos – de 1950-ben Heves megyéhez csatolt – Szihalomnak pedig az 1670-es évekből jelzik a plébánosát, aki a község pusztulása után, 1686-tól Kövesdről intézte parókiájának ügyeit.²³ Kövesden fennmaradt az 1676. pünkösdi vasárnapján, május 24-én – tehát még a török uralom alatti időkben – fölfektetett anyakönyv, amely nemcsak Borsod megyében, hanem az egész országban a legrégebbek közé tartozik. Bejegyzései értékes adalékul szolgálnak a népesség számának alakulására vonatkozóan is olyan korban, amikor más források alig állnak rendelkezésre: a dézsmajegyzékekből már alig kapunk támpontot, és a népességbecslésre kevéssé alkalmasnak tartott dikajegyzékek sem tájékoztatnak tájunkról – országos viszonylatban is megszűnnek 1696-tól.

A kövesdi anyakönyvben a megkereszteltek szülői, illetve keresztszülői között jelentős számban voltak környékbeliek (különösen Szentistvánból, Novajból, de távolabbi megyéből származott – például Zólyomból, sőt Árvából Kövesdre került – szülők gyermekeivel is találkozunk. Az 1677-ben bejegyzett 91 név közül 28 esetben van utalás idegenből származásra.

Az 1679-ben megyeszerte dühöngő pestis pusztításai után – melynek során egyes adatok szerint csak Miskolcon több mint 1500 halálesetet jegyeztek fel – a kövesdi anyakönyvben az 1680-as évtized elején évente 50–52 kereszteleés szerepel. Ha legalább 50 ezrelékes nyers születési arányszámot tételezünk fel – ami még két évszázaddal később is jellemző volt –, akkor 1000 körüli népességgel számolhatunk – kb. annyival, amennyire a 16. század derekán, a török uralom kezdetén a dézsmajegyzékben Kövesden összeírtak száma alapján következtetni lehetett. A kereszteltek számából következtetett

²¹ Kovacsics i. m. 405–413.

²² Sárközi i. m. 67–70., 73.; Soós i. m. 31.

²³ Soós i. m. 251.

lélekszám azonban csökkentendő a nem kövesdi lakosoktól származott, de ott kereszteltek arányában!

Más településről alig áll rendelkezésre olyan támpont – az igencsak megfogyatkozott számú dézsmázóról tájékoztató néhány fennmaradt gabona tizedjegyzéken kívül –, amelyből a lakosság számát legalább hozzávetőlegesen meg lehetne becsülni. Némi tájékoztatás szolgálhat talán az az összeírás, amely a török uralom végén, 1685. évből az elpusztult és lakott házak számát tünteti fel. Kövesdet nem találjuk ebben a kimutatásban, csak a környék 12 települését, nagyjából a Bükk-vidéken. Az alföldi részen csak 3 település (Keresztes, Nagymihály és Lövő) fordul elő, s azok házainak is túlnyomó része elpusztult. A század elején még Kövesdnél is népesebb Keresztesen például az összeírt házaknak még 1/10-ében sem laktak. (Más forrásból tudjuk azonban, hogy például Szentistván is népes falu volt az 1670-es években,²⁴ lakóit Kövesden anyakönyvezték.)

A Bükk-vidéken csak Vatta, Kács és Alsóábrány hiányzik az összeírási jegyzékből. A feltüntetett települések házainak közel egyharmadában laktak, de például Darócon a házak felében. Voltak olyan települések is a megyében, ahol a házak nagyobb részét lakták (pl. Csát, Kisgyőr, Görömböly stb.), és a megye egyéb (környékünkön kívüli) tájain az összeírt házaknak több mint 40%-a volt lakott. De az összeírás után hamarosan, az 1688. évi tizedlajstrom pusztá faluként tünteti fel az 1685. évi összeírás szerint éppen a legkevésbé pusztult Darócot, azonkívül az előző évtizedbeli dézsmajegyzék szerint viszonylag még népes Tardot, mely az 1700. évi tizedlajstrom szerint is teljesen lakatlan („deserta”). Ismét más források szerint 1697 nyarán Kövesd, Keresztes, Szentistván és Bábolna pusztultak el.²⁵

Ilyen gyorsan hullámzó, egymásnak is olykor ellentmondó és főleg nem számszerű adatok birtokában nehéz (lenne) a táj népességét megbecsülni a török hódoltság végén. Mégis: ha az anyakönyvi bejegyzésekre támaszkodva elfogadjuk Kövesd 1000 körüli (illetve alatti) lélekszámát, ugyanakkor a környék összeírt házainak nagymértékbeni lakatlanságát is jellemzőnek tartjuk, de egyben azt is feltételezve, hogy az összeírásból nemcsak házak, hanem egész települések is hiányoznak, akkor mindezt összevetve tájunk összlakosságát a török hódoltság végén bizonyára tehetjük legalább 2 ezerre.

Nem vontuk be számításainkba a 17. században már szóba jöhető forrástípust, az urbáriumokat, amelyek egy-egy uradalom, földesúr birtokát és az ott lakó „ürbéres” kapcsolatban álló népességét (a háztartásokat és a telek nagyságát) vették számba. Ezek tartalma azonban – az összeállításukra vonatkozó egységes előírások hiányában – eléggé eltérő, így az adatok egymás közti összevetése (s még inkább összegzése) meglehetősen kétes értékű vállalkozás lenne. Csupán jellemzésül az urbáriumokban szereplő háztartások számának – azonos településen belül is – nagyfokú hullámzására néhány mezőkövesdi adat: a diósgyőri uradalom emberei által 1682-ben készített urbárium 66 adózót sorol fel név szerint, a lovak után kivetett taksa megjelölésével. Az 1686. évi urbáriális összeírás 22 családot említ, amely családtagokkal együtt is csupán töredéke az anyakönyvi bejegyzések alapján becsülhető lélekszámnak. Egy 1702-ből származó urbáriumban az összeírt háztartások száma 104, ugyanabból az évből származó másik összeírás pedig csak 64 háztartást tüntet fel, de Mezőkövesdet tisztán nemesi településnek mondja. A következő évben 113 háztartásról van adatunk stb.²⁶

Mellőzhetjük tehát az urbáriumokat vizsgálódásainkban. A 18. században más forrásokra támaszkodva folytatjuk a népesség számának nyomon követését.

²⁴ *Borovszky* i. m. 353–354.; *Soós* i. m. 86.

²⁵ *Borovszky* i. m. 355.

²⁶ *Kápolnai* i. m. 1958. 19.

c) A népesség alakulása a 18. században

A török uralom alatt eléggé elnéptelenedett dél-borsodi táj újranépesülése megkezdődött már a 17. század vége felé. A felszabadító harcok után megindult a népesség ide-oda hullámozása, amely jórészt spontán jobbágyvándorlás formájában jelentkezett, részben pedig szervezett telepítések keretében is. A dézsmajegyzékekben közel másfél évszázadon át lakatlan faluként („praedium”) szereplő Ivánkára 1692-ben érkeztek szabad költözködési jogú jobbágyok, és már 1705-ben átépítették a falu romtemplomát.²⁷ Elsők között érkeztek új lakók több olyan faluba is, amely lakott volt és maradt a török hódoltság alatt is, így például 1669-ben Sályba, majd Nyárádra.

A Bükk-vidéknek a 17. században talán legnépesebb települése, Tard elhagyottá vált ugyan a század végére, de újranépesülése megindult 1700-tól, a cserépi uradalmat birtokló egri várparancsnok, L'Hulier tábornok idejében. Hamarosan önálló plébánia létesült a faluban, ahol megindul az anyakönyvezés. 1706-tól fennmaradt anyakönyvei Mezőkövesd után a legrégebbiek a környéken.²⁸

Minden bizonnyal növekedett a századfordulótól Kövesd lakossága is, melyet a dézsmajegyzékek 1688–89-ben elhagyott, puszta helyként tüntetnek fel, az 1690-es években pedig curialis, egytelkes kisenemesek által lakott településként. Egy 1697. évi összeírás – a valóságosnál jóval alacsonyabbra becslés – adata szerint legfeljebb 200 lakosa volt. A korabeli urbáriumok meglehetősen hullámzó adatai 1703–4-ben 100-nál több háztartásról adnak számot.²⁹

Viszonylag korán, már a török hódoltság vége felé, a 17. század utolsó évtizedeiben népessé vált a harmadik matyó település, Szentistván is. A törökök ismételtelen feldúlták, az 1544, 1586. évi összeírások lakatlannak minősítik, de 1576-ban mégis jelentős számú dézsmakötelet találtak a faluban. A 17. század nagy részében „praedium”-ként említik, 1637 és 1641-ben lakatlan, nincs adat arról sem, hogy a törökök adót fizetett, de 1672-ben már népes település, lakóiról a kövesdi anyakönyvek első bejegyzései (is) tanúskodnak az évtized második felében. 1699-ben már működik megrongált temploma, 1719-ben pedig megkezdődött az anyakönyvezés is a faluban – Kövesd és Tard után harmadikként a táj katolikus települései sorában.³⁰

A református lakosság körében a török uralom alatt is mindvégig lakott Cserépfalu népessége regenerálódott, illetve növekedett meg a leghamarabb: 1704-ben megyei támogatással helyreállították a régi katolikus kőtemplomot, és egyes adatok szerint már 1703-ban megindult az anyakönyvek vezetése. (Ezek azonban nem maradtak fenn, csak azok, amelyeket 1730-ban fektettek fel.)³¹

A népesség lassú növekedését megakasztotta, sőt nagymértékben visszavetette az 1709–13 közötti országos pestisjárvány tömeges pusztítása. Egyes becslések az összes áldozatok számát az egész országban 300–400 ezerre teszik, ami 3–4 milliós össznépesség feltételezésével – a lakosság megtizedelését jelenti. Ezen belül Abaúj megyében a lakosságnak csaknem a felét, Zalaiban több, mint harmadát ragadta el a „fekete halál”, Miskolcon pedig mintegy 6000 személyt. Ezek az adatok azonban bizonyára kissé eltúloztak – hisz Miskolcon talán összesen nem laktak annyian (a század vége felé volt 13–14 ezer lakosa!). Túlzó az az állítás is, hogy „Kövesd... lakói 1710–11-ben teljeseen ki-

²⁷ Soós i. m. 81.; OL P 2030 13 Cs. M. et Fasc. 31.

²⁸ Soós i. m. 98–100.

²⁹ Sárközi i. m. 78.; Kápolnai i. m. 1958. 19.

³⁰ Soós i. m. 86.; Klein-Péchy i. m. 147.

³¹ Soós i. m. 83.; Lajos Á., 1963. 103–104.

haltak”.³² A mezőkövesdi anyakönyvek tanúsága szerint 1709. október és 1710. február között, nem egészen 5 hónap alatt a járvány 403 halottat követelt. Ennyiben összesítik a pestis áldozatainak számát, nevük részletezése nélkül. Bár az anyakönyvi bejegyzések ebben az időben eléggé hiányosak és zavarosak, a következő évben, 1711-ben 49 kereszteléssel találkozunk, ami 1000-hez közeleső lélekszámról látszik tanúskodni.

Aligha heverte ki a lakosság az 1709–13. évi pestisjárvány pusztításait, mikor 1715-ben az egész országban általános adóösszeírásra került sor, s azt 1720-ban megismételték. Ennek az 1715–20. évi országos adóösszeírásnak az adatait a múlt század végén a jeles történetíró (és szépíró) Acsády Ignác településenkénti részletezésben közreadta, és eredményeinek értékeléseként arra a megállapításra jutott, hogy Magyarország népessége a török hódoltság után – a könyv címe szerint: „a Pragmatica Sanctio korában” – az oszmán uralom előtti 4 millióról 2,6 millióra apadt.³³ Egy statisztikai kiadványsorozat keretében 1896-ban megjelent könyv nyomán településenkénti részletezettségű adatai bekerültek a legtöbb helytörténeti munkába, az ország össznépességének nagymérvű csökkenéséről szóló tétele pedig az iskolai tankönyvekbe is. Ezt ugyan az elmúlt évtizedekben többször is szakszerű, módszeres statisztikai bírálatnak vetették alá,³⁴ de a társadalom történeti köztudatában beivódott tétel ma is elevenen él.

Mit mutatnak az összeírás adatai környékünkéről?

Előljáróban említésre érdemes, hogy az összeírók – akik Borsod megyébe az ország másik végéből, Moson megyéből jöttek – viszonylag rövid idő alatt végeztek munkájukkal: az ónodi járás 32 községét – ahová környékünk is tartozott – 12 nap alatt írták össze. Nem is kell rá utalni, hogy – nem sokkal a Rákóczi-szabadságharc leverése után – talán a szokásosnál is nagyobb bizalmatlansággal fogadták az idegen összeírókat, s aki csak tehetette, elbújt, elfutott előlük.

Végül is 1715. augusztus 10–21 között Kövesd és környéke 17 helységében 201 adózó háztartást írtak össze, köztük 4 nemes. Az adatok helyesbítésére elrendelt 1720. évi összeíráskor nem járták be a környéket, hanem több falu bíróját berendelték egyszerre az összeírók tartózkodási helyére, és azok eskü alatt tett vallomásai alapján jegyezték fel a községekről kapott felvilágosításokat. A megyében – és az ország 16 más megyéjében – az 1715. évinél kevesebb adózóról írtak ekkor össze, környékünkön azonban több, 259 adózóról adnak számot, s ebből 59 volt a nemesi háztartás. Ha ehhez hozzávesszük Valk, északabbra pedig Felsőábrány, Geszt és Sály háztartásainak 1715-ben összeírt számát – 1720-ban ugyanis ezekről nem szereztek adatokat –, akkor összesen 314 adózót kapunk környékünkön. És ebben még nem szerepelnek Püspöki és Négyes, északabbra pedig Kács, Váralja, Daróc és Vatta községek, melyekről egyik alkalommal sincs említés az összeírásokban. Pedig Daróc az 1685. évi összeírásban a környéken a legtöbb lakott lakóházzal, a tizedlajstromban még a század végén is a legtöbb dézsmázó háztartással szerepelt, és a Rákóczi-szabadságharc alatt a kálvinista Szepessy Pál földesúr református jobbágyokat telepített a faluba;³⁵ Vatta is mindvégig ismert a dézsmajegyzékekből nem adózó nemesi lakóiról.

Lövétt 1715-ben és 1720-ban egyaránt feltüntetik az összeírásban, de számadat nélkül, pedig benépesítésére vonatkozóan már 1718-ból vannak utalások.

Mindkét összeírás alkalmával a táj legnépesebb települése Mezőkövesd: 41, illetve 69 adózóval. Messze elmarad mögötte a másik mezőváros, Keresztes adózóinak száma

³² Borovszky i. m. 360.

³³ Acsády I., 1896.

³⁴ Barsy Gy., 1938. 27–28.; különösen Dávid Z., 1957. 145–199.

³⁵ Sós i. m. 101.

(5, illetve 16). A szomszédos Nyárádon is mindössze egyetlen adózó háztartást írtak össze mindkét alkalommal, pedig benépesítése megkezdődött már a 17. század vége felé – miután 1694-ben az egri jezsuiták megszerezték Nyárád pusztát két vízimalmával.

Az alföldi részen Mezőkövesd után a legtöbb (15, illetve 20) adózót Szentistvánon mutatják ki, ahol – mint láttuk – 1719-ben megkezdődött már az anyakönyvezés is. Nagymihályon is 20 adózó háztartást írtak össze 1720-ban, Bábolnán pedig 12-t. Ivánka és Valk adózóinak száma 10 alatt marad. Az utóbbi – ahová Kollonics tapolcai apát telepítési akciója keretében 1714-ben főleg Tiszafüredről református magyarok érkeztek –,³⁶ 1720-ban kimaradt az összeírásból.

A Bükk-vidéki községeket az összeírás általában népesebbnek mutatja: 1715-ben több mint kétszerese az összeírt adózók száma a sík vidékiekének, és 1720-ban nincs település 10-nél kevesebb adózóval. A legtöbb háztartást 1715-ben Sályon írták össze – 1720-ban azonban nincs adat róla. 1720-ban Cserépfalu (28) és Zsérc (22), majd Szomolya (19), Bogács (17), Tard (15) és Alsóábrány (10) a sorrend; ehhez – 1715. évi adataival – Felsőábrányt (10) és Gesztet (12) vehetjük még hozzá (1. táblázat). Végül is a megyében összeírt adózóknak 1715-ben 11,6%-a élt környékünkön, 1720-ban pedig közel 16%-a. Az összeírás eredményeit közreadó Acsády Ignác előtt sem volt kétséges, hogy sokan kimaradtak belőle. (Említést érdemel, hogy pl. egy 1720. évi mezőkövesdi urbárium 117 úrbérest tüntet fel az adóösszeírásban szereplő 69 adózó háztartással szemben.)³⁷ A kihagyott úrbéres népesség pótlására ezért átlagosan 50%-kal megemelte az összeírt háztartások számát. Így Mezőkövesd és környékén 1720-ban – a fentiekben már említett 1715. évi adatokkal való kiegészítés után – $314 + 157 = 471$ háztartást kapunk. Ez az Acsády által alkalmazott 6-os szorzószámmal 2826 lakost ad. Acsády számítási módszerét követve, ehhez hozzáveendő még az összeírásban eleve nem szereplő személyek (papok, tanítók és főleg a nemesek), akik Borsodban a népességnek a 15%-os országos átlagnál jóval nagyobb hányadát tették. (A települések több mint harmada kuriális község volt!) Ilyen számítási móddal Mezőkövesd és környékén mintegy 4 ezerre lehetne tenni az össznépség számát.

Figyelembe véve az 1715–20. évi összeírás szembetűnő hiányosságait, van példa a történeti irodalomban arra (is), hogy a korabeli népességszámot – az Acsády által alkalmazott körülményes toldozgatás-pótlás helyett – az összeírt adófizető háztartások 15-szörösére becsülik. Ebben az esetben tájunkon mintegy 4700 lakos adódik, a megyében pedig 24–25 ezer.³⁸ Az 1780-as évtized derekán – alig két emberöltővel később – végrehajtott országos népszámláláskor viszont csupán Mezőkövesd és környékének településein több mint 25 ezer személyt vettek számba, az egész megyében pedig 137 ezret. Ily módon hat és fél évtized alatt több mint ötszörösére növekedett (volna) a népesség. Az egész ország Acsády által két és fél millióra becsült népessége ezalatt kb. 8 millióra nőtt, csak jó háromszorosára, illetve valójában csak kétszeresére – ha a történeti demográfusok meggyőző számításai nyomán 4 millió körüli szinten fogadjuk el az ország népességszámát a török uralom, a Habsburg-ellenes szabadságharcok és az 1710-es évtized eleji pestisjárvány pusztításai után.

Tájunkon ezek szerint az átlagosnál is hiányosabb volt az 1715–20. évi összeírás, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy Dél-Borsodban nem tudunk idegen ajkúak olyan mérvű szervezett betelepítéséről, mint az ország egyes más vidékein. A vármegyék és a földesurak természetesen Borsodban is támogatták a letelepedést kisebb-nagyobb

³⁶ Soós i. m. 82.

³⁷ Kápolnai i. m. 1958. 20.

³⁸ Gyimesi i. m. 36.

(főleg adó-) kedvezményekkel. A spontán jobbágyáramlás az elpusztult, vagy népességében megfogyatkozott településekre megindult ugyan már a 17. század vége felé, de a szervezett telepítés inkább csak a Rákóczi-szabadságharc után vett erősebb lendületet. A népesség oly mértékben megnövekedett, hogy – Kövesd, Tard és Szentistván után – további községekben is megindult az anyakönyvezés.

Bogácsra már 1724-ben költözött plébános – bár a mikrofilmezett anyakönyvek az Országos Levéltárban csak 1753-tól ismereteseek. Szomolyáról 1726-tól maradtak fenn az anyakönyvek Alsóábrányból pedig 1728-tól, bár más forrásokból származó adatok a helybeli parókia működését későbbi időponttól számítják (1775-től illetve 1763-tól).³⁹ Daróca az 1720-as években az új földesúr, a katolikus Borsy alispán a református jobbágyok után jelentős számban telepített szegény katolikus családokat, de helybeli anyakönyvezésük csak 1746-ban indult meg, a református lakosoké pedig csak jó négy évtizeddel később. A református nemesek által lakott Vattára az 1730-as években érkeztek nagyobb számban római és görög szertartású katolikus szlovákok és rutének, akik többségbe is kerültek a faluban, de önálló lelkészhez és anyakönyvezéshez csak a reformátusok jutottak.⁴⁰

A Bükkalja legnagyobb református településén, a török időkben is mindvégig lakott Cserépfaluban egyes adatok szerint már az 1700-as évek elején megindult az anyakönyvezés, de csak 1731-től maradtak fenn az adatok. Hasonlóképpen 1730–31-től ismerjük az alföldi rész két legnagyobb református településének (Keresztesnek és Nagymihálynak) az anyakönyveit is. Egerlövön 1736-ban fektették föl a református anyakönyveket, a kisebb lélekszámú Valkon pedig 1742-ben. Valknál nagyobb számú adózó háztartást írtak össze 1715–20-ban a másik Tisza-parti faluban, Bábólnán, melynek népessége az 1720-as években tovább növekedett – néhány római és görög katolikus szlovák és ruthén családon kívül – nagyjából református lakókkal. Az anyakönyvek fölfektetésére azonban csak a század vége felé került sor.⁴¹

Az eddigiekben hivatkozott történeti forrásokból (dika- és dézsmajegyzékek, adó- és házösszeírások stb.) a települések népességének számszerű nagyságára csak következtetni lehetett az összeírt háztartások, családok számának valamely (jól–rosszul feltételezett) átlagos családnagysággal való szorzásával, és az összeírásból feltehetően kimaradtak becslésük számának hozzáadásával.

Ahol vannak egyházi anyakönyvi adatok már a 18. század első évtizedéből, ott is csak következtetni lehet(ne) a bejegyzett születések évenkénti átlagos számából a korabeli (feltételezett) nyers születési arányszámok segítségével az anyakönyvezési körzet lakosságának hozzávetőleges számára.

A legrégebbi olyan források, amelyekből minden további művelet nélkül közvetlenül a népesség számát (és összetételét) ismerhetjük meg, az ún. egyházlátogatási („canonica visitatio”-s) jegyzőkönyvek. Az egri római katolikus püspökség területén 1746. évről maradtak fenn ilyen források. Barkóczy Ferenc ugyanis, mikor 1744-ben a püspöki székbe került, kormányzatának kezdetén számba vétette az egyházmegye dologi és személyi viszonyait, így egyebek között az egyházközségek (parókiák) létszámát, de nemcsak a katolikusokét, hanem a más vallásúakét is.

A jegyzőkönyvekből – Sály és Négyes kivételével – környékünk valamennyi településéről kapunk adatokat a népesség számára, vallási összetételére vonatkozóan, sőt –

³⁹ Soós i. m. 79., 90. és Schematismus venerabilis Cleri Agriensis kötetei 1814. évtől.

⁴⁰ Soós i. m. 93., 101.

⁴¹ Schematismus venerabilis Cleri Agriensis kötetei és egyházi anyakönyvek az Országos Levéltár mikrofilmtárban.

legalábbis a katolikus településeken – a gyónni képes és nem képes („capax” és „incapax”) lakosok számából bizonyos korcsoportok szerinti tagolódásra is következtethetünk. Mezőkövesd és környékén az összlakosság 1746-ban 12 647 fő volt, a két hiányzó falu feltételezett népességével együtt pedig minden bizonnyal meghaladta a 13 ezret (2. táblázat).⁴²

2. táblázat: Népszámlálási adatok 1786

Helység neve	Terület ¹		Házak	Családok	Jogi népesség	Távollók (-)	Idege- nek (+)	Tény- leges népesség	Jogi népe- ségből	
	kat. hold	hektár							keresz- tény	izra- elita
Mezőkövesd	17 010	9 787	635	855	4 622	21	27	4 628	4 622	–
Környék	108 773	62 585	3 296	4 264	20 738	272	251	20717	20 298	440
Ebből										
Zsércz	8 684	4 996	102	122	626	2	7	631	626	–
Szomolya	3 937	2 265	134	170	903	3	8	908	903	–
Bogács	4 035	2 322	134	158	818	8	5	815	818	–
Cserépfalu	7 143	4 110	222	256	1 394	16	11	1 389	1 394	–
Cserépváralja	2 504	1 441	73	86	435	12	3	426	435	–
Tard	7 528	4 331	163	214	1 231	25	14	1 220	1 231	–
Tibold Darócz	7 640	4 396	250	330	1 431	29	23	1 425	1 331	100
Kács	2 522	1 451	65	80	380	7	7	380	376	4
Sály	4 432	2 550	233	304	1 336	23	19	1 332	1 301	35
Geszth	2 782	1 601	131	151	716	14	3	705	710	6
Vatha	4 250	2 445	127	181	805	6	7	806	731	74
Alsó Ábrány	1 560	898	55	69	335	3	13	345	335	–
Felső Ábrány	1 450	834	100	131	563	14	14	563	477	86
Bükk-vidék	58 467	33 640	1 789	2 252	10 973	162	134	10 945	10 668	305
Mező Nyárad	2 444	1 406	80	110	520	18	6	508	515	5
Mező Keresztes	12 240	7 042	557	704	3 293	36	46	3 303	3 267	26
Keresztes Püspöki	2 882	1 658	63	95	518	6	6	518	518	–
Nagymihály	10714	6 165	205	298	1 267	6	21	1 282	1 179	88
Fejéregyháza			10	30	141	1	8	148	141	–
Szent István	9 415	5 417	218	300	1 740	11	9	1 738	1 740	–
Tilaj			1	2	8	–	–	8	8	–
Lövő	3 434	1 976	119	138	661	10	7	658	656	5
Ivánka	2 159	1 242	55	74	430	–	–	430	430	–
Négyes	2 475	1 424	56	86	362	2	13	373	351	11
Valk	2 012	1 158	84	101	452	12	–	440	452	–
Bábolna	2 531	1 456	56	70	352	8	1	345	352	–
Montaj			3	4	21	–	–	21	21	–
Alföld	50 306	28 945	1 507	2 012	9 765	110	117	9 772	9 630	135
Mezőkövesd és környéke	125 783	72 372	3 931	5 119	25 360	293	278	25 345	24 920	440

Megjegyzés: 1. Az 1869. év végi népszámlálás adatai szerint

Forrás: Danyi Dezső-Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787) 1960. 42–49.

⁴² Canonica Visitatio 1746. Egri Főegyházmegyei Levéltár rakt. sz. 3412.

Ha az 1720. évi lakosságot – a reálisabbnak tartható magasabb szorzószám alkalmazásával – legelőbb mintegy 5–6 ezerre becsüljük, a rákövetkező negyedszázad alatt a népesség több mint megkétszereződéséről beszélhetünk. Természetes szaporodás révén – évente 1%-kal – legfeljebb kb. 25–30% lett volna a növekedés mértéke. Ez mutatja, milyen jelentős arányokat öltött a *bevándorlás* a 18. század első felében. Ha az 1720 körüli népesség a fentiekben említetténél is magasabb lett volna – mert hisz környékünkön az összeírás (mint láttuk) az átlagosnál is hiányosabb volt –, akkor is a területünkön 1746-ban élt lakosság nagyobb része máshonnan került Kövesdre és környékére. Mezőkövesden, ahol már a 18. század első felében is eléggé folyamatosan vezették az anyakönyveket, a születések számának feltűnően gyors emelkedéséből is következtethetünk a beköltözések méreteire. Az 1720-as évek első felében 70 körüli születést jegyeztek be a mezőkövesdi anyakönyvbe, az 1740-es évek második felében pedig már több mint másfélszázat, sőt az 1750-es években mintegy 180-at. Ha évi 1% körüli természetes szaporulattal számolunk, akkor a század derekáig 1000 körül mozoghatott a városba beköltözötték száma. De betelepülések már korábban is voltak és szórványosan a későbbiekben is előfordulhattak. Így nagy valószínűséggel állítható, hogy Mezőkövesden – ahol pedig a lakosság egy része feltehetően átvészelte a török uralmat – a kontinuusnak tekinthető népesség a 18. század második felében már kisebbségben volt az összlakosságon belül.⁴³

A bevándorlási folyamat nem zárult le – mint olykor olvashatjuk a 18. századi benépesülésről szóló történeti munkákban –, hanem kisebb mértékben, lassú ütemben folytatódott a század második felében is. Az 1780-as évek derekán végrehajtott II. József-féle népszámlálás adatainak tanúsága szerint az 1746 után eltelt négy évtizedben a lakosság közel megkétszereződött, pedig a születések és halálozások különbözetével – a már említett évi 1%-os természetes szaporulat feltételezésével – legfeljebb 40–50%-kal növekedhetett volna. A tényleges népességgyarapodásnak kb. fele származhatott tehát betelepülőkből az 1746 utáni évtizedekben. Ezek az összesített adatok szintjén mutatkozó arányok azonban igen eltérően jelentkeznek az egyes települések részletezésében. Mezőkövesdre az 1750-es évek után nagyobb számban már nem igen érkeztek újabb lakók – vagy ha költöztek is be, kb. hasonló számban el is hagyták a várost, s így számottevő vándorlási egyenleg nemigen keletkezett. Mezőnyárád és Tiszabábolna lakossága is a 18. század derekán már olyan szinten volt, hogy beköltözés nélkül, természetes szaporodás útján is elérhette 1786-ig a 30–32%-os növekedést. Keresztesre és Tardra sem túl sok idegen elem telepszhetett ezekben az évtizedekben. Viszont néhány falu (pl. Szentistván, Kács, Cserépváralja) lakossága ez alatt 3–3,5-szeresére duzzadt. Ezeknek a benépesülése tehát a század második felében erőteljesebb ütemű lehetett, mint az előző évtizedekben. Nem is szólva az 1746-ban alig néhány (21) lelket számláló Püspökiről, amely pásztorok és szolgák lakta kis praediumból mintegy félezernyi lakosságú településsé fejlődött – miután Esterházi püspök-földesúr 1767–68-ban állandó jobbágyokkal népesítette be.⁴⁴ Ha nem is ilyen mértékű, de számottevő volt a betelepülés a környék falvainak nagyobb részében. Az 1760-as évektől számítható a korábban mintegy két évszázadon át néptelen Négyes (Ivánka filiájának) benépesülése is. A gabonadézmajegyzékekben csak a 16. század derekán fordul elő néhány háztartással. Nem ismeretes adat a hódoltság korából, de nem szerepel még az 1746. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben sem. A 18. század derekán Nyárád katolikus lakóinak egy része költözött ide 1765-ben. Lakossága 1768-ban még csak 84 római és 42 görög szertartású – te-

⁴³ Kápolnai i. m. 1958. 21–23.

⁴⁴ Soós i. m. 96.

hát valószínűleg rutén eredetű – lelket számlált, és ez alig két évtized alatt további jelentős mértékű beköltözésekkel több mint megháromszorozódott.⁴⁵ De ugyanakkor jelentős arányú elköltözésekről is tudunk, és végül is a lakosság némely településen kicsérlődött. Jó példát nyújt erre Bábolna, melynek többségében református lakói elköltöztek a faluból és helyükbe 1759 táján az egri káptalan – a falu egyik részbirtokosa – főleg a felvidéki megyékből (de máshonnan is) katolikus vallású vagyontalan újabb telepeseket hozott.⁴⁶

A török uralom alóli felszabadulást követő, változó intenzitással kb. egy évszázadon át tartó regionális és országos méretű népességmozgás utáni helyzetről jó állapotfelvételt nyújt a II. József uralkodása alatt 1784–87. években az egész Habsburg Birodalom területén végrehajtott népszámlálás.

2. AZ 1784–87. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS EREDMÉNYEI (A népesség száma és tagolódása)

A felvilágosult II. József császár uralkodása alatt a korabeli Habsburg Birodalomban megszervezett népszámlálást Magyarország területén 1784. november–1785. március között hajtották végre, és az adatokat a következő két évben továbbvezették, kiigazították. A statisztikatorténemben általában az 1784–87. évi első magyarországi népszámlálásként ismeretes összeírások során elsősorban katonai szempontok érvényesültek. A fontosabb eredményeket településenkénti részletezésben 1960-ban közreadó kötet Borsod megye községeiről az 1786. évből származó adatokat tartalmazza: a házak és családok számán túlmenően a tényleges és jogi népesség, azon belül főleg a férfilakosság néhány demográfiai, rendi-foglalkozási jellemzőjét stb. A következőkben elsősorban ezeket mutatjuk be, de ismeretese az 1787. évi „kiigazítás” kéziratosa – a Borsod Megyei Levéltárban őrzött – adatai is, melyek egy részét ugyancsak hasznosítjuk.⁴⁷

A népszámlálás idején Mezőkövesden és környékén 25 ezer főt meghaladó népesség – mint már utaltunk rá – mintegy kétszerese a négy évtizeddel korábbiaknak. Egyes településeken – így egyebek közt a két mezővárosban – kb. a természetes szaporodás ütemének megfelelő mértékben (mintegy harmadával) gyarapodott a lakosság, más helyeken pedig (jórészt beköltözésekkel) 3–4-szeresére vagy még nagyobb mértékben is. A század derekán még kiemelkedően nagy népességtömörülés volt a környéken a két mezőváros: a negyedfél ezres lélekszámú Mezőkövesd, és a jó kétezres Mezőkeresztes. Az összes többi településen együttvéve nem laktak sokkal többen. A további legnagyobb településeknek csupán 600–700 körüli lakosuk volt. Az 1780-as évekre Szentistván 1700-at meghaladó népességével felzárkózott Kövesd és Keresztes mögé, ezen kívül Nagymihály, Tard, Daróc, Cserépfalu és Sály lakossága is 1300–1400 között mozgott. Ugyanakkor a legkisebb falvak lélekszáma is – a Tisza árterületére vagy ahhoz közel eső alföldi községekben (Bábolnán és Valkon, Négyesen és Ivánkán) csakúgy, mint a Bükkvidéki Kácson, Váralján és Alsóábrányban – meghaladta a 300–400-at (3. táblázat).

⁴⁵ Soós i. m. 81. és Canonica Visitatio (továbbiakban: Can. Vis.) 1746.

⁴⁶ Soós i. m. 88. és Pesthy F., 1988. 343–346.

⁴⁷ Danyi-Dávid i. m. 5–47., 42–49., valamint Summarium popularis Conscriptio Ignobilium Comitatus Borsodiensis; Processus Agriensis de anno 1787; B.-A.-Z. megyei Levéltár. Conscriptio Populares IV. A-501/i.

A mezővárosokon és falvakon kívül összeírtak tájunkon 3 pusztát („praedium”-ot) is. Közülük Fejéregyházának, Nagymihály határában közel másfélszáz lakosa volt. (A legtöbb a megyében összeírt 20 praedium közül.) A praediumok többsége legfeljebb 1–2 tucatnyi lakost számlált. Így tájunkon is, az egri káptalan birtokán, Bábolna és Szentistván határában, Montaj-, illetve Tilajpusztán együttesen alig 30 lakost mutatnak ki. Végül is a három pusztai település a táj összlakosságának 6–7%-át adja, de a megye népességének akkor még alig fél százaléka lakott pusztán. A tanyásodás a következő században vett nagyobb lendületet.

Tájunk lakosságának térbeli eloszlása egyenletesebbé vált: a 18. század első évtizedeiben a környék össznépességének még közel fele a két mezővárosban tömörült, a század vége felé pedig alig több mint 30%-a, maga a központ, Mezőkövesd pedig csupán 18–19%-át adta a táj lakosságának.

Az egyenletesebb térbeli népességeloszlást jelzik a népsűrűségi adatok is: a 28 körüli országos átlaggal szemben Mezőkövesd és környékén (csakúgy, mint egész Borsod megyében) egy km²-re átlagosan 35 személy jutott, a két mezővárosban 47, sőt Geszten és Felsőábrányban ennél több, viszont 20-nál alacsonyabb átlagnépességgel csupán egyetlen községben, az erdőkkel borított Zsércen találkozunk. Az agrártársadalmakra jellemző nagyfokú földhöz- és lakóhelyhez kötöttséget mutatja a népszámlálás időpontjában *jelenlevő* és az ún. *jogi* népesség egybevetése. Az egész környéken összesen alig 300 távollevő személyt mutattak ki, ami az összlakosság csupán 1,3%-a. Ugyanakkor közel ennyi idegent vettek számba az összeírók, így a távollevők és idegenek száma nagyjából kiegyenlítődik – legalábbis az összlakosságot tekintve. Nemigen találkozunk azonban egyetlen helységben sem 3%-nál nagyobb arányú távollevő, vagy idegen népeséggel – sőt Ivánkán egyetlenegy sem regisztráltak, és Valkon sem volt idegen személy. A két mezővárosban és még néhány faluban több volt az idegen, mint a távollevő, de a falvak többségében inkább az utóbbiak voltak számosabban. A mai iparosodott társadalomban környékünk minden településének lakónépessége kevesebb az állandó népességnél, és a távollevők száma helyenként a 20%-ot is meghaladta.

A katonai segédlettel végrehajtott II. József korabeli népszámlálás elsődleges célja a hadra fogható népességről való tájékozódás volt, így a férfitlakosság számbavételére nagyobb gondot fordítottak, mint a nőkére. (Még a későbbi népszámlálások során is, egészen a 19. század végéig.) Talán ezzel is magyarázható, hogy az adatok több férfit mutatnak ki, mint nőt – miként az egész országban is férfitöbbslet jelentkezik, ellentétben az 1869. év végi és az utána következő összes későbbi népszámlálások eredményeivel. A 18. század végén, Magyarország jelenlegi területén csupán néhány polgárosodottabb dunántúli megyében találkozunk nőtöbbslettel, vagy a nemek kiegyenlítettebb arányaival.

Régióink átlagában 1000 férfire 965 nő jut, az országos átlagnál valamivel kevesebb. Mezőkövesden 983 az arány, a táj alföldi részének átlagában 990, a Bükk-vidéken azonban csak 936. Nőtöbbslet a két legnépesebb alföldi településen: Mezőkeresztesen és Szentistvánon mutatkozik, azon kívül Egerlövön és Valkon, a Bükk-vidéken pedig Vattán és Kácson; de például Geszten 100 férfire alig több mint 82 nő jut, Cserépváralján is csak 90! A családok (háztartások) átlagos nagysága az ország egészében meghaladta az 5 főt, tájunkon és Borsod megye egészében is 5-nél valamivel kevesebb személy. De Mezőkövesden 5,4, a másik két matyó településen: Szentistvánon és Tardon (valamint Ivánkán) 5,8 fő az átlag, ugyanakkor Négyesen és Nagymihályon csak 4,2. Megállapítható az is, hogy 5-nél nagyobb létszámú családok gyakoribbak a Bükk-vidéki falvakban, mint az alföldi részen. Egy-egy házban azonban éppen fordítva: a sík vidéki településeken laktak többen, mint a Bükkalján.

3. táblázat: Az 1786. évi népszámlálás I. Összefoglaló adatok

Helység neve	Birtokos neve	Házak	Családok	Jogi népesség	Távollévők (-)	Idegenek (+)	Tényleges népesség	Egy házra jutó átlagos család személyek nagys.			Terület kat. hold	1870 hektár	Nép-sűrűség
		száma							fő	fő/km ²			
Mezőkövesd	Kamara	635	855	4622	21	27	4628	1,35	7,28	5,41	17010	9787	47
Környék		3296	4264	20738	272	251	20717	1,29	6,28	4,86	108773	62585	33
Ebből:													
Zsércz	Egri püspökség	102	122	626	2	7	631	1,20	6,14	5,13	8684	4996	13
Szomolya	Egri káptalan	134	170	903	3	8	908	1,27	6,74	5,31	3937	2265	40
Bogács	Egri káptalan	134	158	818	8	5	818	1,18	6,10	5,18	4035	2322	35
Cserépfalu	Eszterházy István gr.	222	256	1394	16	11	1389	1,15	6,28	5,45	7143	4110	34
Cserép Várallya	Eszterházy István gr.	73	86	435	12	3	426	1,18	5,96	5,06	2504	1441	30
Tard	Eszterházy István gr.	163	214	1231	25	14	1220	1,31	7,55	5,75	7528	4331	28
Tibold Daróc	Tibold család örökösei	250	330	1431	29	23	1425	1,32	5,72	4,34	76,40	4396	32
Kács	Tibold család örökösei	65	80	380	7	7	380	1,23	5,85	4,75	2522	1451	26
Sály	Szepessy család örökösei	233	304	1336	23	19	1332	1,30	5,73	4,39	4432	2550	52
Geszth	Tibold család örökösei	132	151	716	14	3	705	1,15	5,47	4,74	2782	1601	44
Vatha	Batta Bálint és mások	127	181	805	6	7	806	1,42	6,34	4,45	4250	2445	33
Alsó Abrány	Egri káptalan	55	69	335	3	13	345	1,25	6,09	4,86	1560	898	38
Felső Abrány	Gellérffy család örökösei	100	131	563	14	14	563	1,31	1,31	4,30	1450	834	67
Bükk vidék		1789	2252	10973	162	134	10945	1,26	6,12	4,86	58467	33640	32
Mező Nyárad	Majthényi Károly	80	110	520	18	6	508	1,38	6,50	4,73	2444	1406	36
Mező Keresztes	Kamara	557	704	3293	36	46	3303	1,26	5,91	4,68	12240	7042	47
Keresztes Püspöki	Egri püspökség	63	95	518	6	6	518	1,51	8,22	5,45	2882	1658	31
Nagy Mihály	Tibold család örökösei	215	328	1408	7	29	1430	1,52	6,55	4,29	10714	6165	23
Szent István	Egri káptalan, Almássy, Fáy, Majthényi család	219	302	1748	11	9	1746	1,38	7,98	5,79	9415	5417	32
Lövő	Platthy, Gyürky, Sós, Lövey család	119	138	661	10	7	658	1,16	5,55	4,79	3434	1976	33

Ivánka	Orcsy br. cs.	55	74	430	–	–	430	1,35	7,82	5,81	2159	1242	35
Négyes	Szepessy Sándor Ferenc	56	86	362	2	13	373	1,54	6,46	4,21	2475	1424	26
Valk	Munkácsi püspökség	84	101	452	12	–	440	1,20	5,38	4,48	2012	1158	38
Bábolna	Egri káptalan	59	74	373	8	1	366	1,25	6,32	5,04	2531	1456	25
Alföld		1507	2012	9765	110	117	9772	1,34	6,48	4,86	50306	28945	34
Mezőkövesd és környéke		3931	5119	25360	293	278	25345	1,30	6,45	4,95	125783	72372	35
Ebből: praedium													
Fejese gyháza	Almásy, Fáy, Majthényi cs.	10130	141	1	8	148							
Tilaj	Egri káptalan	1	2	8	–	–	8						
Montaj	Egri káptalan	3	4	21	–	–	21						

Tájunkon közel hat és fél személy élt egy ház közös fedele alatt – az országos átlaghoz hasonlóan –, de a matyó településeken és Ivánkán több mint hét személy, sőt a rekordot Keresztespüspöki tartotta 8 fölötti átlagléttszámmal. Valk, Geszt és Lövő falvaiban azonban még öt és fél személy sem lakott egy-egy házban. Az egy házra jutó személyek száma jelezheti a házak nagyságát és/vagy zsúfoltságát, illetve azt, hogy egy házban több család (háztartás) is élt együtt. Ebből viszont a házközösségi szokások elterjedtségére többgenerációs nagycsaládok együttlakásának gyakoriságára (is) lehet bizonyos következtetéseket levonni.

A keresztény lakosságot felekezeti megoszlásban nem mutatták ki népszámláláskor, de számba vették a zsidóságot. Tájunkon az 1736. évi 5 családdal⁴⁸ szemben 1786-ban összesen 99 családot írtak össze 440 lélekszámmal. Ez azt jelenti, hogy az átlagos zsidó család (4,4 fő) kisebb volt a közel 5 személyből álló kereszténynél.

Három Bükk-vidéki faluban (Tibolddaróc, Felsőábrány, Vatta), az alföldi részen pedig Nagymihály volt a zsidók fő tömörülési központja. Ebben a négy községben összpontosult a táj zsidóságának mintegy 80%-a, a maradék további 7 helység között oszlott meg. A települések többségében azonban még nem élt zsidó, így Mezőkövesden sem. Az egész ország 1% körüli zsidó népességével szemben Borsod megyében – s benne tájunkon is – 1,7% volt a zsidó lakosság aránya, kb. fele a Pozsony és Nyitra megyeinek és jóval kevesebb az északkeleti Zemplén és Máramaros megyék 3% körüli arányánál. Felsőábrány lakosságának azonban több mint 15, Vattáéknak közel 10%-a, Daróc és Nagymihályéknak is 7%-a zsidó vallású volt (4. táblázat).

Az egész népességet jellemző fontosabb mutatókon túlmenően nagy részletességgel vették számba a hadra fogható férfilekosságot. Ezekből az adatokból a keresztény férfilekosság korcsoport-megoszlására, családi állapotára és rendi-társadalmi, foglalkozási megoszlására vonatkozóan is kaphatunk némi képet.

A keresztény férfiaknál tájunkon 37–38%-a – az országos 35–36%-nál valamivel nagyobb része – tartozott az 1–12 és 13–17 éves korú „sarjadék”-hoz. A 18 éven aluliaknak ez az aránya a települések mintegy felénél meghaladta a 40%-ot, Mezőkeresztesen azonban nem érte el a 24%-ot sem, Lövő és Nagymihály, Felsőábrány és Zsérc falvakban pedig nem sokkal haladta meg a 30%-ot. Ugyanezekben a településeken – Nagymihály kivételével – a nemesi lakosság aránya kiemelkedően magas. A nemesek fiait azonban nem vették számba a „sarjadék”-ban, hanem a nemesi családok valamennyi férfitagját a „nemesek” rovatában tüntették fel, életkorra való tekintet nélkül.

A nemesi lakosság aránya környékünkön meglehetősen magas volt a 4–5%-os országos átlaghoz képest, de a 15%-os Borsod megyei átlagnál kevesebb: 10–11%. Megoszlásuk településenként eléggé változatos. Az egész régió nemesinek több mint fele négy református (többségű) településen tömörült: Felsőábrányban és Lövön mintegy felét, Mezőkeresztesen és Zsércen is több mint harmadát tették a felnőtt férfilekosságnak. További – szintén református többségű – falvakban is (Daróc, Geszt, Vatta, Nagymihály) 20% körül mozgott a nemesek aránya. Ezzel szemben a katolikus – jelentős részben telepes – népesség körében általában kevés a nemes: Kácson pl. egyetlenegy sem volt, Cserépváralján mindössze 2, Keresztespüspökiben 3 férfi személy és így tovább. A katolikus települések közül csak Mezőkövesden, Ivánkán és Négyesen haladja meg számuk a 10%-ot. Külön számba vették és településenként kimutatták a papokat, tisztviselőket és azokat a személyeket – „polgár”-okat, vagyis többnyire mesterembereket –, akiket nem a

⁴⁸ Klein i. m. 50.

földművelés tartott el. Ezek együttes száma azonban még 1%-át sem éri el a felnőtt férfilakosságnak.

Ahol kevés volt a nemes, a nem nemes lakosság jelentős többsége a „parasztok” megjelölésű kategóriába tartozott. Ez a legalább negyedtelek nagyságú földdel (szőlővel) rendelkező férfi személyeket fogta egybe.

A negyedteleknél kisebb földterületen gazdálkodó már „zsellér”-nek számított. Valójában azonban – a minősítéshez szükséges birtokadatok hiányában – a parasztkok és zsellérek szétválasztása nem tekinthető pontosnak, a jobbágyok szegényebb rétegei és a kisebb földterületekkel rendelkező házas zsellérek tehetősebb csoportjai között nem tudtak éles határvonalat húzni.

Külön rovatban tüntették fel a parasztkok (és polgárok) örököszeit is. Ide – az örökösödési szokások szerint – rendszerint a legidősebb vagy legfiatalabb fiúgyermek (esetleg a családfő veje) tartozott (lehetett tehát köztük olyan 18 éven aluli, aki nem szerepelt a „sarjadék” rovatban).

Birtokos parasztkok alkották a többséget Mezőkövesden kívül Alsóábrány, Bogács, Tard, Szomolya, Nyárad, Keresztspüspöki falvaiban. Viszont a nemesi többségű Felsőábrányban – a falu papján kívül csak „zsellérek” (napszámosok, magánszolgálatban álló személyek és egyéb népelemek) éltek. Zsellér többséggel találkozunk a települések nagyobb részében, így Cserépfaluban és -váralján, Kácson, Geszten és Sályban, sőt az előző században mindvégig nemesek által lakott faluként számon tartott Vattán, azon kívül a Tisza közelében fekvő több alföldi faluban is. A táj egészében a zsellérek és egyéb népelemek száma meghaladta a parasztkokét. Külön említést érdemel azonban a környék legmódosabb települése: Mezőkeresztes, ahol a nagyszámú nemes mellett csaknem ugyanannyi birtokos parasztkot is összeírtak, s ehhez képest viszonylag kevés volt a zsellér és egyéb népelem. Mindez a mezőváros anyagi viszonyaira is fényt vet.

A két mezőváros és a többi település keresztény férfilakosságának társadalmi-gazdasági tagolódását az 5. táblázat részletezi és az alábbi adatok foglalják össze:

	Mezőkövesd	Mezőkeresztes	Többi sík vidék	Bükk-vidék	Együtt
Keresztény férfi	2 331	1 618	3 217	5 521	12 687
Ebből:					
– „sarjadék” (18 év alatt)	912	384	1 219	2 238	4 753
– 18 éven felüli	1 419	1 234	1 998	3 283	7 934
Ebből:					
– Pap, tisztviselő, polgár	4	10	20	33	67
– Nemes (kiskorú férfiak is)	185	454	257	463	1 359
– Paraszt és örököszei	730	423	765	1 073	2 991
– Zsellér és egyéb	500	347	956	1 714	3 517

Míg a nemesek számaránya Mezőkövesd és környékén több mint kétszerese volt az országos átlagnak, a társadalmi hierarchia élén álló másik (jóval szűkebb) kiváltságos réteg, a papok száma a felét sem érte el az országos aránynak. A régióban összeírt 23 pap összesen 25 ezer keresztény lelki gondozását szolgálta, így egy lelkészre átlagosan – a vallási megoszlást figyelmen kívül hagyva – mintegy 1100 lakos jutott, országos átlagban csak 500–600 fő, Egerben, a püspöki székhelyen pedig alig több mint 100 lakos! A tájon belül is eléggé egyenlőtlen volt az eloszlás: a bükki településeket 14 lelkész látta el, az alföldieket 7, a több mint 4600 lélekszámú Mezőkövesden pedig csak 2 pap működött. A II. József-féle állami plébániaszervezés során még az 1780-as évtized végéig további hattal növekedett ugyan a katolikus lelkészek száma,⁴⁹ de az eloszlásbeli egyenlőtlenségek fennmaradtak vagy még növekedtek. A Bükk-vidéken három helységbe – Sályba, Bogácsra és Tardra – került pap, az elhanyagoltabb alföldi részen csak Szentistvánra és Borsodivánkára, Mezőkövesd pedig az új káplán ellenére továbbra is – Mezőkeresztessel együtt – lelkipásztori gondozás terén a legrosszabbul ellátott település tájunkon. Mint a fenti összeállításból kitűnik, mindkét mezővárosban a paraszti (jobbágy) réteg nagyobb a zsellérségnél, a többi alföldi település népességét egybe véve azonban a zsellérek vannak többségben, a Bükk-vidéken pedig kiváltképpen!

Az 1786. évi népességszám-adatokkal szemben az 1787-ben készült népszámlálási összesítések a lakosság további – különösen egyes bükk vidéki településeken (pl. Tard, Sály, Felsőábrány) 8–10%-ot is elérő – emelkedését jelzik. Ez származhatik esetleg az eredeti számbavétel hiányosságaiból, és/vagy újabb beköltözésekre is enged következtetni. Vannak adatok még a következő évek beköltözéseiről is: így pl. szlovákokból 1790-ben külterületi település létesült (a Lator-malom melletti Latorica, illetőleg magyar neve szerint Latorut), majd a 19. század elején ugyancsak Sály környékén további külterületi lakott helyek jöttek létre: Mocsolyás(puszt), Tarizsa és Leányfalu.⁵⁰

Az 1784–87. évi népszámlálás után hosszú évtizedekig, a 19. század derekáig nem volt Magyarországon minden lakosra kiterjedő *állami* népesség-összeírás. A 19. század elejéig tartó népességtörténeti vizsgálódásunk utolsó forrásaként figyelembe vesszük még annak az *egyházi* jellegű összeírásnak a fontosabb adatait, melyet 1804-ben hajtottak végre a nagy kiterjedésű – a Jászkunságot és Hajdúságot, Szabolcs, Borsod valamint Heves és Külső-Szolnok vármegyéket felölelő – egri egyházmegye területén (azzal összefüggésben, hogy a Szent István alapította főegyházmegye érsekség rangjára emelkedett). Az egész főegyházmegye területén számba vették ekkor a népesség számán és vallási összetételén kívül a plébániákat és leányegyházait, felszereltségüket, az egyházközségek vagyoni és jövedelmi, általában dologi és személyi viszonyait.⁵¹ A (néhol helyesbítésre szoruló) összeírás adatai szerint a népesség a század utolsó és a 19. század első éveiben általában igen mérsékelten növekedett, sőt némely községben (Vatta, Ábrány, Nyárád) jelentősen meg is fogyatkozott. (Szerepe lehetett ebben a nagymérvű járványos halálzásnak az 1790-es évek elején.) Ugyanakkor két községben olyan kiugró mértékű emelkedéssel találkozunk, mely nehezen valószínűsíthető. Így pl. a legnépesebb bükki község, Cserépfalu lakossága alig két évtized alatt több mint kétszeresére (3000 közelébe) szökött, de a következő évtizedben visszazuhant a korábbi 1400 körüli szintre. A falu lélekszáma egész későbbi története során sem sokkal haladta meg a 2000 főt, így joggal feltételezhető, hogy ez esetben forrásunkban téves adat szerepel, s indokoltnak

⁴⁹ Soós i. m. 45.

⁵⁰ Soós i. m. 99.

⁵¹ Conscriptio proventuum parochiarum ludimagistrorum et campanatorum 1783–1804. Egri Főegyházmegyei Levéltár, rakt. sz. 3210.

látszik a csökkentése mintegy 1500-zal. Ugyancsak irreálisan magasnak tűnik Tiszavalk több, mint 50%-kal megemelkedett lélekszáma, mely a későbbiekben, az 1810-es évekből származó adatok szerint lényegesen visszaesett. Ezért Tiszavalk 1804. évi lakosságát is helyesebb a kimutatottnál legalább mintegy 200 fővel alacsonyabbnak venni. Ezekkel az indokoltan látszó helyesbítésekkel régióink lakossága 1804-ben mindössze 4–5%-kal (alig 1200 fővel) haladja meg az 1786. évit. Ez évi átlagban csupán 2 ezrelék körüli gyarapodást jelent. Ha figyelembe vesszük, hogy közben – mint már szó volt róla – új telepések is érkeztek vidékünkre a századforduló körüli években, akkor a természetes szaporulat rátája ennél is alacsonyabb, illetve a beköltözéseket meghaladó számú elvándorlásról (is) beszélhetünk.

Az 1804. évi egyházi összeírás településenként részletezi a lakosság vallási megoszlását, és az 1746. évi Canonica Visitatio adataival összevetve képet kaphatunk arról, miként alakult a táj vallási arculata. A következőkben a népesség vallási változásairól próbálunk áttekintést adni a 16. századbeli hitújítás korától kezdve. Mínt hogy a vallás összekapcsolódik olykor a nemzetiséggel, az etnikummal is, így a rendelkezésre álló adatokra támaszkodva érintjük a népesség etnikai (anyanyelvi) megoszlásának kérdését is.

3. A NÉPESSÉG SZERKEZETE

A középkor századaiban általában és a hitújítás, majd a katolikus megújulás korszakában különösen, a népességen belüli válaszvonalak az alig áthágható rendi-társadalmi tagolódáson (nemesség, jobbágyság és azon belüli rétegződés) kívül elsősorban a vallási hovatartozás mentén húzódnak. A 19. századig másodlagos jelentőségűek az anyanyelvi, etnikai, nemzeti(ségi) különbségek. A legtöbb számszerű adattal is a népesség vallási megoszlására vonatkozóan találkozunk – főleg egyházi forrásokban – a 18. századtól kezdve. Ezek azonban – és néhány más forrás is – tartalmaznak utalásokat a lakosság etnikai különbségeire is. Ezekre a nehezen számszerűsíthető adatokra támaszkodva kíséreljük meg a népesség szerkezetén belül, először az etnikai megoszlást áttekinteni.

a) Etnikai (anyanyelvi) megoszlás

Tájunk őslakosságára, népességének eredetére vonatkozólag az irodalomban található különböző tudományos feltevések, nézetek vagy népi hiedelmek – egyes települések honfoglalás előtti nevének (pl. Bogács, Szomolya, Zsérc stb.) nyelvészetileg szláv származtatása, a honfoglalás kori Ör(ö)sür nemzetségének jellege, a palócság történeti előzményei, állítólagos tatár származékok Tardon stb. – kívül esnek nagyobb részét konkrét, számszerűsíthető adatokra támaszkodó vizsgálódási körünkön. Történetileg igazolt ténynek csak a vlach (román) pásztorok 1409. évi Keresztesre telepítése tekinthető. Régebbi helytörténeti vélekedések szerint emléküket csak a Csincse patak és a hasonló nevű település őrzi. A nyelvtudomány azonban a magyar népnévből – csincsa = mocsaras hely – eredezteti a nevet.⁵²

Sokkal jelentősebb tájunkon a – nagyobb számú települést érintő és időben is tartósabb – szláv népelemek jelenléte. Feltevések szerint beszivárgásuk Borsod megyébe

⁵² Kiss L., 1980. 164.

már a 16. század derekán megkezdődött. (A magyar nyelvben századunkig – más szláv népekkel együtt – általában tótoknak nevezték őket, de ők magukat – a nyelvészek szerint 1458-tól adatolhatóan – szlováknak mondták, és az elmúlt évtizedekben a magyar szóhasználatban is ez vált általánossá.) A szlovákság beszivárgásával magyarázzák, hogy egyes helynevek – kicsinyítő képzős változatban – szlávós formát öltenek: pl. Ivánból Ivánka lesz, sőt Lövő helyett Lövínke is előfordul már 1546-ban a forrásokban. Nagyobb méreteket azonban inkább csak a török uralom után öltött a szláv népek – a szlovákokon kívül rutének (magukat ruszinoknak nevező, régebben kisorosz, újabban kárpátukrán névvel is jelölt népcsoportok) – megtelepedése tájunkon.⁵³

Az oszmán uralom emlékét ugyancsak őrzi jó néhány itt ragadt megkeresztelkedett muzlim harcos leszármazottjainak *török* hangzású családnéve (Mezőkövesden pl. Ali, Bajzáth, Csirmaz stb.). A török hódoltság alatt megfogyatkozott népesség helyére más tájakról – részben szervezett keretek között – megtelepülő, egy ideig ide-oda hullámzó magyar és szláv népelemekén kívül megjelentek kisebb számban *német* ajkúak is, majd – főleg a 18. század derekától, túlnyomórészt északkelet (Galícia) felől – érkeztek tájunkra *zsidó* lakosok is. Az utóbbiak nemcsak etnikailag (nyelvileg), hanem vallásilag is erősen különböztek a felekezetekre szakadt keresztény (keresztyén) lakosságtól és a későbbiekben, a vallási megoszlás kapcsán is szó esik róluk.

Bél Mátyás – a szlovákok által Matej Bel néven ismert – felvidéki nagy polihisztor, evangélikus lelkész és tanár túlnyomórészt csak kéziratban fennmaradt latin nyelvű, megyénkénti országismertető művében az 1730-as évekből tájékoztat az egyes népelemekről tájunkon. Azt írja, hogy a megyét legnagyobb részben magyarok lakják, kevés számban vannak németek is, a szláv népek száma azonban növekszik, s szinte *alig* van falu („nullus fere pagus”), mezőváros pedig nincs is, melyben szláv anyanyelvűek ne keveredtek volna a lakossággal. Borovszky Samu, megyénk múlt század végi monográfiusa a 18. századról (1711-től II. József koráig terjedő időszakról) írt kéziratban ezen túlmegegy, és már azt állítja, hogy *minden* borsodi településen éltek kisebb-nagyobb számban „tótok” és rutének.⁵⁴ Bél Mátyás tájunk települései közül Geszten és Sályban szlávok, Tardon szlávok és németek jelenlétéről tudósít – a magyarokon kívül. Ezt a megállapítást Borovszky számszerűsíteni igyekszik, s szerinte az első két községben a népesség fele szláv, Tardon pedig harmadolja a lakosságot magyarok, szlávok és németek között. Ezeket az arányszámokat Borovszky nyomán a népesség alakulásával foglalkozó későbbi történeti munkák is átvesszik. Valójában azonban ezek a megoszlási arányok nehezen egyeztethetők össze a későbbi adatokkal (vagy pedig nagyobb arányú népességcserét kellene feltételeznünk, amiről azonban a munkánk során felhasznált források nem tájékoztatnak). Geszt ugyanis túlnyomórészt és Sály is többségében református (tehát feltehetően magyar) falu. Kétségtől számottevő és ősei nyelvéhez ragaszkodó – idegen ajkú népcsoport élhetett azonban mindkét faluban, mert – mint látni fogjuk – még a 19. század elején is használják szláv anyanyelvüket, sőt Geszten még a németet is.⁵⁵ Az összlakosságon belül azonban kisebbségben voltak (vagy esetleg átvették a református vallást?)

Bél Mátyás magyar településnek mondja Lövöt és Nagymihályt, valamint – katolikus magyarnak – Szomolyát. (Az utóbbinak azonban tudunk szlovák lakosairól is.) Tájékoztatása szerint ugyancsak magyarok lakják – helvét hitvallásúak – Nyárádot is. Pedig

⁵³ Borovszky i. m. 359.

⁵⁴ Descriptio Comitatus Borsodiensis per Mathiam Belium adornata (Notitia Comitatus Borsodiensis; Borovszky i. m.

⁵⁵ Az 51. l. ábrájában már idézett Conscriptio 1783–1804.

más források szerint Nyárádra már az 1700 körüli és utáni években érkeztek rutének, azonkívül más idegen ajkú telepések is. Ezt látszik megerősíteni, hogy még 1746-ban is nagyszámú görög katolikust és jó néhány lutheránus (német vagy szlovák ajkú) személyt írtak össze a faluban, bár ezek együttvéve kisebbségben voltak a római katolikus – vélhetően magyar – lakossággal szemben.

Vannak adatok – a már említett Szomolyán kívül – Bogács és Alsóábrány szláv lakosairól is. Az 1720 körüli és utáni években szlovák és rutén lakosok betelepüléséről tájékoztatnak a források a Bükk-vidéki Darócon és Vattán kívül a Tisza menti Bábolnán is.⁵⁶

Az 1746. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint Cserépváralja népe szláv nyelven beszél („calle linguam sclavonicam”), Kácson is szlávok vannak erős többségben („sclavi prevalent”), a prédikáció is szláv nyelvű. A Bükk-vidék e két legkisebb – alig 120–130 lelket számláló – településének lakossága négy évtized alatt többszörösére, 400–500 főre növekedett nagyszámú új betelepülővel. A vármegyei jegyzőkönyvek bejegyzései szerint Cserépváraljára az 1780-as években lengyelek települtek („polonis impopulatus”), akik azonban valószínűleg inkább szlovákok (vagy esetleg rutének) lehettek.⁵⁷ Bél Mátyás azt írja, hogy Daróc nagyobb része református vallású, tehát feltehetően magyar többségű település. Az 1746. évi Canonica Visitatio tájékoztatása szerint azonban a 600 lélekszámú Darócot többnyire szlávok lakják, akik ugyan egymás között anyanyelvüket használják, de értenek magyarul és gyermekeik már magyarul beszélnek. A vegyes nemzetiségű Tardon a Bél Mátyás említette német lakosság már jórészt felszívódott a század közepére, bár a pap – legalábbis közepesen – beszélt még németül a magyar és szláv nyelveken kívül. Szláv többséget jeleznek az egyházlátogatási jegyzőkönyvek – de csak a katolikus lakosságon belül – Vattán is, melynek népessége azonban több mint negyedrészen református (tehát valószínűleg magyar) és mintegy 10%-ban zsidó volt 1746-ban. Magyar és szláv nyelvű faluként említik Nyárádon kívül Ábrányt is, ahol a jelentős számú református magyaron kívül 8–9%-nyi zsidó élt már a század derekán, de ahol inkább magyarul beszélnek vagy legalábbis akarnak magyarul tanulni.

Az egész környéken valószínűleg a sályi idegen ajkú telepések ragaszkodtak leginkább őseik nyelvéhez, pedig egy részük feltehetően már az 1690-es években költözött a faluba. A magyarországi települések nemzetiségi összetételéről a legrégebb – nyomtatásban is közreadott – felmérés: az 1773. évi Lexicon Locorum Populosorum környékünkön egyedül ebben a községben utal a magyaron kívül szláv nyelven beszélő lakosokra. Pedig ez valószínűleg csak kis létszámú közösség lehetett: a református magyar többségű Sály katolikus – köztük szlovák – lakossága csak 1788-ban kapott önálló lelkészt, és ekkor indult csak meg a helybeli anyakönyvezés.⁵⁸

Mint már szó volt róla, a 18. század második felében – ha csökkenő ütemben is – folytatódott a táj benépesülése, s ugyanakkor erősödött az idegen ajkú telepések és a magyar lakosság összeolvadásának folyamata. A 19. század elején, 1804-ben végrehajtott összeírás adatai arról tájékoztatnak, hogy a szlovákot kiegészítő nyelvként Tibolddarócon és filiáján, Kácson, valamint Bogácscon használták, Sály és leányegyháza, Borsodgeszt hívei körében pedig a szlovákon kívül még a német is használatos volt, sőt Sályban még az 1820-as években is említik a szlovák nyelv használatát az egyházmegyei névtárak. Ebben bizonyára szerepet játszott, hogy a szomszédságában még a 18–19. század for-

⁵⁶ Borovszky i. m. 357–358.; Veres L., 1978–1979. 61–62.

⁵⁷ Veres L., 1984. 27–34.

⁵⁸ Veres i. m. 1978–1979. 61.; Lexicon universorum regni Hungariae Locorum populosorum anno 1773. officiose confectum, Budapestini (kinyomtatva 1920.); Soós i. m. 99.

dulója körüli években is jöttek létre szlovák telepesekből új (külterületi) lakott helyek: a már említett Latorut (Latorica), majd Mocsolyás és Tarizsa. Az alföldi részen Keresztespüspökiben tünteti fel az 1804. évi összeírás a magyaron kívül a szlovák és német nyelv használatát, pedig egy öt évvel korábbi, 1799. évi ugyancsak egyházi összeírás⁵⁹ mind magyarnak minősítette a néhány fős kis majorból az 1767. évi nagyarányú betelepítés után önálló parókiává fejlődött Püspöki több, mint félezer lakosát. Ez a körülmény egyben jelzi a lakosság etnikai összetételére is utaló összeírások megállapításainak – szubjektív elemekkel terhes, az összeírást végző személy beállítottságától (is) befolyásolt – ellentmondásosságát. Nem teljesen alaptanul érte bírálat a későbbiekben végrehajtott állami népszámlálások anyanyelvi (nemzetiségi) megoszlási adatait, és fogadja bizonyos kétkedés napjainkban is a nemzetiségi statisztika némely adatát.

Nehéz lenne vállalkozni a népesség anyanyelvi megoszlásának 18. századbeli számszerűsítésére Mezőkövesd és környékén. Bél Mátyás kéziratos műve és a korabeli egyházi összeírások utalásain kívül csak egyes vallási lélekszám-adatok nyomán végezhető becslésre vagyunk utalva. Legalábbis azoknál a hitfelekezeteknél, melyek egyben nemzetiséget is takarnak. Így a görög katolikus vallás tájunkon általában a ruténeket rejti maga mögött, miután a rutén nép nagy többsége az 1646-ban aláírt és az ungvári vár kápolnájában kihirdetett unióval – a római pápa főségét elismerve, de bizonyos egyházfegyelmi és rítusbeli tradíciók fenntartásával – a görögkeleti (ortodox) egyházból visszatért a nyugati (római) egyház keretei közé. A lutheránusok – vagyis a reformáció eredeti lutheri ágát követő, ágostai (augsburgi) hitvallású evangélikusok – tájunkon leginkább szlovákok lehettek (csak esetleg elvétve német ajkúak vagy magyarok) –, de csak kis hányadát tették az összességében kb. 4/5 részben római katolikus szlovák lakosságnak. Arra viszont alig van támpont, hogy a római katolikus lakosságból környékünkön milyen részt képviseltek a szlovákok és esetleg a német ajkúak. Ilyen megfontolások alapján szláv (szlovák és rutén) eredetűnek vehetjük az 1746. évi Canonica Visitationo adatai szerint 5–6%-nyi görög katolikus és lutheránus híveket. A 40–41%-os arányban református lakosságot általában magyarnak tekintve, nehezebb feladat a népesség több mint felét kitevő római katolikusok nem magyar etnikumú hányadának közelítő meghatározása. Tudjuk azt, hogy a kiemelkedően legnagyobb római katolikus település, Mezőkövesd lakosságában – a családnevek tanúsága szerint – a visszamaradt törökökön kívül szláv és kevés német elem is található. Ezek azonban a 18. század első felében nagyjából már felszívódtak: az 1746. évi összeírás Mezőkövesden egyáltalán nem említ idegen ajkúakat. Ugyanebből és más forrásból tudjuk viszont, hogy szlovák eredetű római katolikusok éltek kisebb-nagyobb számban egyebek közt Daróc, Vatta, Cserépvár-alja, Kács és Sály falvaiban, a sík vidéken pedig főleg Bábólnán.⁶⁰ Ha mindezeknek a községeknek – jelentős túlzással – valamennyi római katolikus lakosát szlováknak tételeznénk is fel, tájunk népességének az is csupán további 5–6%-át jelentené. Ehhez hozzávéve még a többi település nemzetiségi szórványait, az összes nem magyar ajkú lakosok aránya Mezőkövesd és környékén feltehetően több volt 10%-nál, de nem valószínű, hogy számottevően meghaladta volna a 15%-ot. Egyes településtörténeti dolgozatok mintegy 30%-ra teszik Borsod megyében a nem magyar etnikumú betelepültek arányát a 18. században.⁶¹ Az anyakönyvek, melyeket a 18. század végéig a legtöbb egyházköz-
ségben fölfektettek és folyamatosan vezettek, a benne szereplő család- (vagy esetleg ke-

⁵⁹ Conscriptio episcop. Agriensis III. k. 189–231.

⁶⁰ Can. Vis. 1746.; Veres i. m. 1984.

⁶¹ Veres L., 1984a. 21–32.; Veres i. m. 1984.

reszt-) nevek elemzése és más bejegyzések révén nyújthatnának talán megbízhatóbb eligazítást a lakosság etnikai megoszlásáról.

Szót kell még ejtenünk a legkisebb lélekszámú etnikai (nyelvi) kisebbségről, a 17–18. században még általában a némethez közelálló jiddis nyelven beszélő zsidóságról, akik időben is a legkésőbb, inkább csak a 18. század derekától érkeztek – növekvő számban – tájunkra. Az 1736-ban végrehajtott összeírás az egész megyében mindössze 36 zsidó családot talált, közülük 5 lakott Mezőkövesd környékén: egy-egy család Ábrányban, Darócon és Sályban és két család Vattán. Ez összesen 20–30 személy lehetett. Tíz év múlva számuk már 100 körül mozgott: Ábrányban és Vattán 40–40, ezen kívül Nyárádon 12 és (valószínűleg) Sályban is néhány személy, de számuk hiányzik az összeírásból.

Négy évtized múlva, az 1786. évi népszámláláskor már a táj 11 településén élt összesen 440 zsidó. Többségüket a bükkaljai falvakban írták össze, különösen Darócon (100), Felsőábrányban (86) és Vattán (74), az alföldi részen pedig Nagymihály a legnagyobb központjuk 88 fővel. A század utolsó éveiben tovább növekszik a számuk, 1804-ig 542-re. Ez az összlakosságnak 2%-a. A zsidó lakosság száma ily módon fél évszázad alatt 4–5-szörösére emelkedett, miközben az össznépesség csak kb. megkétszereződött. A 19. század elején már Mezőkövesden is él néhány zsidó, kiemelkedően népesebb központjuk azonban Felsőábrány, ahol a lakosságnak mintegy 30%-át alkották. Darócon, Vattán, Sályban és Nagymihályban 5–7% között mozgott arányuk, ezen kívül a legkisebb lélekszámú falvak közé tartozó Kácson és Négyesen is. Nyelviileg a zsidóság (is) gyorsan asszimilálódott, és a 19. század nagyobb részében már nem annyira zsidó etnikai, mint inkább izraelita vallási közösségnek tekinthető.

b) Vallási megoszlás

Minthogy Szent István a bizánci (keleti) kereszténységgel szemben Rómához kapcsolta az ország sorsát, a nép több mint fél évezreden át a római központú egységes nyugati keresztény (katolikus) vallást követte. A reformációs hitújítással ez az egység megbomlott. A Luther Márton fellépésével német földön 1517-ben megindult reformációnak azonban inkább a calvini (genfi) ága terjedt el az országban. A helvét (svájci) hitvallás Mezőkövesden és környékének számos településén gyorsan és nagymértékben elterjedt már a 16. század második felében.

A környéken az elsők között létesült önálló református egyház *Bogácson* 1569-ben – öt évvel a szomszédos noszvaji után (mely akkoriban ugyancsak a járáshoz tartozott). Míg azonban az utóbbi község máig megmaradt túlnyomóan reformátusnak, Bogácson – mikor a 17. század első felében a katolikus egyházi birtokos, az egri káptalan állandósítani tudta kizárólagos birtokjogát – fokozatosan csökkent a hívek száma és megszűnt a református egyház, a falu katolikus vallású lett.⁶² Sorra alakulnak a református egyházak 1576-ban Mezőkövesden, Tardon és Nyárádon, tovább Cserépfaluban, Mezőkeresztesen és Nagymihályon. (A református egyház Egyetemes Névtára korábbra, 1560-ra teszi a keresztesi egyház keletkezési évét!) A három utóbbi település a későbbiekben is református többségű maradt, Mezőkövesd azonban hamarosan újból katolikus lesz, már (valószínűleg) a 17. század első felében működik katolikus plébániája, mely egyike a legrégebbieknek az egri egyházmegyében (egy időben az esztergomi érsekség közvetlen joghatósága alatt). Több mint 3 és fél ezernyi lakossága kivétel nélkül katolikus 1746-ban, a

⁶² Klein i. m. 38.; Soós i. m. 79–80. és Can. Vis. 1746.

19. század elején is mindössze 6 görögkeleti, 4 protestáns és 12 izraelita vallású akad a közel 5 ezer lakosból.⁶³

A földesurak változtatva *Tardon* is fokozatosan fogytak a református hívek. A 17–18. század fordulóján idegen ajkú telepésekkel (is) gyarapodott faluban már a 18. század elején (1705) katolikus plébánia létesült. Ehhez igen kiterjedt filia-körzet tartozott: Daróc és Kács, Sály, Cserépfalu és -váralja, Nyárád, sőt egy ideig Ábrány is a helybeli (az alsóábrányi) plébánia felállításáig.⁶⁴ *Nyárád* önálló katolikus parókiát ugyan csak a 19. század derekán (1853) kapott, de az 1696., 1700. és 1718. években betelepült új – részben rutén – lakosok révén katolikus többségű falu lett. Itt és *Tardon* élt a 18. század első felében a legtöbb görög szertartású katolikus, rítusbeli különállásuk azonban a század második felében megszűnt.⁶⁵

A túlnyomóan református *Cserépfalu*, *Mezőkeresztes* és *Nagy Mihály* egyházai által 1730–31-től – sőt *Cserépfaluban* talán 1703-tól – vezetett anyakönyvek a legrégebbiek a környéken a nem katolikus matrikulumok között. Sály egész lakossága még 1576-ban református lett, de önálló egyház csak 1581-ben létesült a faluban, majd *Felsőábrányban* 1582-ben, *Darócon* pedig 1583-ban. Az utóbbi lakosságában a 18. században többségbe kerültek a katolikusok. Az előző két község azonban református többségű maradt. *Felsőábrányban* már 1703-ban, az elsők között újjáalakult a református egyház, de a szántista katolikus *Alsóábrány* szomszédságában jelentős katolikus lakossága is volt, miként *Sálynak* is.⁶⁶ Református lett (és maradt is) *Geszt*: kezdetben *Kisgyőr*, majd *Harsány* leányegyháza volt, 1634-ben azonban református lelkész működött a faluban.⁶⁷ *Vattán* is valószínűleg csak a 17. század fordulóján létesült önálló református egyház, a régi katolikus templomot is birtokba vették. Az 1718 körül betelepült szlovák és rutén lakosok, majd az 1730 körüli újabb – részben katolikus – telepések révén azonban a község katolikus többségűvé vált jelentős számú görög szertartású hívővel. Templomot is építettek – a hagyomány szerint 1759–65 között – katolikus plébániát azonban nem kapott a falu napjainkig, a *Harsányban* 1732-ben felállított anyaegyház filiája lett. A jóval kisebb lélekszámú református egyház viszont 1759 óta működik a községben, és a 19. századból anyakönyvei is ismeretesek.⁶⁸

Bükkszércen – bár egyházi birtok volt – a reformátusok túlnyomó többségbe jutottak, önálló egyházuk azonban csak 1783-ban alakult meg, majd hamarosan a növekvő katolikus lakosság is lelkészt kapott.⁶⁹ A sík vidéki részen az ugyancsak egyházi birtok *Valk* szintén református lett és az is maradt. A török uralom alatt megviselt és megfogyatkozott lakosság ugyanis a 18. század eleji erőteljes népességmozgás során a szomszédos megyebeli, ugyancsak református *Tiszafüredről* népesült be, részben a régi lakosok visszaköltözésével, az 1710-es években. Kizárólag reformátusok lakták, 1746-ban és 1804-ben is mindössze egyetlen katolikust írtak össze a faluban. Tévesen tájékoztat tehát *Vályi András* pesti egyetemi tanár 1799-ben megjelent művében, hogy *Valk* lakosai „katolikusok és reformátusok”. Miként téves az a közlése is, hogy *Valk Ivánka* filiája. A református egyház *Egyetemes Névtára* 1698-ra teszi egyházközösségének keletkezését

⁶³ *Klein* i. m. 38.; *Soós* i. m. 31.; *Can. Vis.* 1746.; *Conscriptio* 1783–1804.

⁶⁴ *Klein-Péchy* i. m. 154.; *Soós* i. m. 100.; *Veres* i. m. 1984.

⁶⁵ *Veres* i. m. 1984. 27–34.; *Can. Vis.* 1746.; *Conscriptio* 1783–1804.

⁶⁶ *Klein* i. m. 38.; *Klein-Péchy* i. m. 51., 139.; *Veres* i. m. 1984. 27–34.

⁶⁷ *Soós* i. m. 99.

⁶⁸ *Klein-Péchy* i. m. 166.; *Soós* i. m. 93.; *Veres* i. m. 1984. 27–34.

⁶⁹ *Klein-Péchy* i. m. 31.; *Soós* i. m. 82.

és 1742-től anyakönyvei is fennmaradtak Valknak. Ivánkának viszont csak 1788–89-től volt – katolikus! – helyi lelkésze és anyakönyve.⁷⁰

Meghonosították a reformációt még a 16. században a falut birtokló köznemes családok *Egerlövön* is, csakúgy, mint – a városkörnyék mai határain kívül eső – Farmoson. Az utóbbi a későbbiekben katolikusá lett, Lövő azonban az 1718. évi betelepülések illetve visszaköltözések után is túlnyomórészt református maradt.⁷¹

Ellentmondásosak az adatok *Bábolna* lakosságának vallásáról. A falu egy része a 15. század közepétől egyházi (káptalani) birtok volt, másik része azonban világi földesuraké. Az 1939. évi Vármegyei Szociográfia szerint Bábolnán a reformáció nem terjedhetett, mert egyházi birtok volt, más adatok azonban arra utalnak, hogy mégis meghonosodott az új hit a halásztanyából kinőtt faluban. Lakossága nagymértékben hullámzott, cserélődött a 18. században. Így pl. 1717–19 között lakói – miként Valkról és Lövőről is – „átszöktek Füred mezőire”. 1720 körül katolikus vallású szlovák–rutén telepesek érkeztek a faluba, lakossága azonban az 1746. évi Canonica Visitatio adatai szerint túlnyomórészt református. Fényes Elek is Geographiai Szótárában azt írja, hogy „először a lakosok reformátusok voltak”. A későbbiekben a református lakók „különféle viszontagságok miatt” elhagyták a falut, és helyükre a káptalan a Felvidékről 1759 körül vagyontalan katolikus telepeseket hozott. 1788-ban helyi lelkészséget állítottak fel Bábolnán, 1795-ben katolikus templomot is építettek. Vályi András azonban 1799-ben tévesen továbbra is reformátusnak mondja a falut, pedig az 1804. évi összeírás a katolikusokon kívül egyetlen más vallásút sem talált a Tisza áradásainak sűrűn kitett környéken.⁷²

A táj településeinek többségében a 16. század második felében elterjedt a reformáció, ha olykor csak átmenetileg is. Néhány falu azonban megmaradt katolikusnak. Így például a Tisza környéki települések közül *Négyes*, melynek pedig protestáns földesurai voltak. A török időkben pusztává lett falu a 16. század második felétől – mint már szó volt róla – Lövővel együtt nem szerepel a dézsmajegyzékekben. Nincs nyoma a török adózójegyzékekben sem, sőt még az 1746. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv sem említi, annak ellenére, hogy 1728 után érkeztek telepesek az elpusztult faluba. Csak 1766-ban népesítette be az egri káptalan és a világi földesúr egyik katolizált ága katolikus telepesekkel. 1768. évi összes (126) lakójának egyharmada görög szertartású volt. A falu lakossága újabb telepesek révén alig két évtized alatt megháromszorozódott, de a későbbiekben is megőrizte túlnyomóan katolikus jellegét.⁷³ A reformáció korában köznemesek birtokában volt *Ivánka* lakosságának nagy része is katolikus maradt. Ha volt is a 18. századtól az Orczy család birtokába került faluban 1746-ban néhány református (275-ből 9), 1804-ben egyetlen protestáns vagy izraelita vallásút sem írtak össze.⁷⁴

A káptalani birtok *Szentistvánon* sohasem vert gyökeret a reformáció, az egész 18. század folyamán nincs egyetlen protestáns lakosa (a 19. században is alig). Hasonló a helyzet a püspöki birtok *Keresztespüspökiben* is, mely még 1746-ban is csupán néhány fős kis major volt. A püspök-földesúr 1767–68. évi telepítési akciója révén ismét népes, gyorsan szaporodó faluvá vált.⁷⁵ Nem terjedt el a reformáció a korábban két falurészből állt *Szomolyán* sem. A 16–17. században egybeépült falu katolikus plébánosának – mint már szó volt róla – a neve is ismert 1635-ből. Nem található a töröknek adózó községek

⁷⁰ Vályi A., III. 1799. 583.; Egyházi anyakönyvek az Országos Levéltár mikrofilmtárában; *Soós* i. m. 81.

⁷¹ Klein-Péchy i. m. 49.; *Soós* i. m. 82.

⁷² Vályi i. m. I. 1796. 79.; Fényes E., 1851. I. 61–62.; Klein-Péchy i. m. 156.; *Soós* i. m. 88.

⁷³ Can. Vis. 1746.; Conscriptio 1783–1804.; Klein-Péchy i. m. 100.; *Soós* i. m. 81.

⁷⁴ Klein-Péchy i. m. 24.; *Soós* i. m. 80.

⁷⁵ Klein-Péchy i. m. 75., 147.; *Soós* i. m. 86., 96.

sorában, de nem szerepel a dézsmajegyzékekben sem. A 18. századi betelepülések során sem került a káptalan birtokát képező faluba egyetlen más vallású lakos sem.⁷⁶

A káptalan birtoka volt és nem vert gyökeret a reformáció Alsóábrányban, Felsőábrány közvetlen szomszédságában. Az utóbbi viszont köznemesi birtokként a 16. század végére teljesen reformátussá lett. A török időkben elpusztult Felsőábránynak már 1703-ban újjáéledt református egyháza, Alsóábrányban is viszonylag korán – a három matyó település után legkorábban – 1728-ban megkezdődött a katolikus anyakönyvezés. Más forrásból származó adatok szerint azonban a hívek 1741-ig a tardi, majd a daróci plébániához tartoztak és csak 1763-ban kapott a falu önálló lelkészt. Az 1746. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben a két Ábrány lakossága még együtt szerepel; az 1804. évi összeírás szerint Alsóábránynak csak római katolikus lakosa volt, Felsőábrányban pedig relatív többségük volt a reformátusoknak, de a katolikusok és a különösen nagyszámú izraeliták együttesen az összlakosság nagyobb részét alkották.⁷⁷ Alsóábrányon kívül nem volt talaja a protestantizmusnak a Bükk-vidék két legkisebb falujában sem: Cserépvár-alján és Kácson (mely utóbbi régebben szintén viselte nevében a Váralja utótagot). A Cserépváraljára települt szláv ajkú lakosok között volt ugyan néhány görög katolikus (szám szerint 1746-ban 17), az 1804. évi lakosságban azonban csupán 1 görög szertartású katolikus szerepel, az egész falu római katolikus vallású.

Kácsra az 1720-as években érkeztek rutén és szlovák telepesek, s ezzel magyarázható a század derekán még jelentős számú lutheránus (evangélikus) és néhány görög katolikus lakos. A későbbiekben azonban túlnyomó többségbe kerültek a faluban a római katolikusok. Cserépváralja a tardi, Kács a tibolddaróci anyaegyház filiájaként működött, a két ősi Árpád-kori plébánia csak a második világháború után vált újból önállóvá.⁷⁸

Annak ismeretében, hogy csupán környékünkön, Dél-Borsod egy részén jó néhány olyan település volt, ahol a reformáció átmenetileg sem terjedt el, némileg túlzásnak tűnik az a megállapítás az 1939-ben megjelent „Vármegyei Szociográfia”-ban, hogy „Borsod megye mondhatni teljesen protestánsná lett”.⁷⁹ A lakosság nagy többsége valószínűleg a református vallás híve lett a 16. században, az ellenreformáció (rekatolizáció) és a török uralom utáni nagy népességmozgás azonban jelentősen módosították a táj vallási megoszlásának a képét.

Bél Mátyás már hivatkozott munkája az 1730-as évekből néhány környékbeli falu népességének vallására is tesz – bár nem számszerű – utalást. Tájékozódhatunk arról, hogy Szomolya katolikus, Nagymihály református, Nyárad és Daróc pedig vegyes vallású település, az utóbbi református többséggel. Ez is hamarosan módosul azonban, ha figyelembe vesszük az 1746. évi összeírás adatait, amely Sály és Négyes kivételével valamennyi település vallási megoszlását bemutatja, esetenként további értékes tájékoztató szöveg kíséretében. Az 1746. évi Egyházlátogatási Jegyzőkönyv adatai szerint a táj mintegy 13 ezer főnyi lakosságának több mint fele (54%-a) volt római katolikus vallású, mintegy 40%-a református, és 5–6%-a egyéb vallások között oszlott meg. Közel 3% volt a görög szertartású katolikus. A legtöbben Mezőnyáradon éltek – ahol a lakosság több mint ¼-ét tették – azon kívül Tardon és Vattán, a lakosság 10%-át meghaladó részarányban. Alig fele annyian voltak a lutheránusok, az ágostai (augzburgi) hitvallású evangélikusok: 1,4%-os részesedéssel az összlakosságban. Többségük Tibolddarócon élt, néhányan pedig Kácson, Nyáradon és Alsóábrányban. Az izraeliták száma a 18. század dere-

⁷⁶ Can. Vis. 1746.; Conscriptio 1783–1804.; Klein-Péchy i. m. 58–59.; Soós i. m. 87.

⁷⁷ Klein-Péchy i. m. 2., 51.; Soós i. m. 90.

⁷⁸ Klein-Péchy i. m. 34, 74.; Soós i. m. 91., 94.; Veres i. m. 1984. 27–34.

⁷⁹ Klein i. m. 38.

kán még nem érte el az 1%-ot sem. Végül is 1746-ban a lakosságnak 57%-a volt katolikus és 42%-a protestáns vallású. A római katolikusok mintegy fele Mezőkövesden tömörül, a reformátusoknak pedig 40%-a Mezőkeresztesen. A Bükk-vidéken a katolikusoknak volt némi többségük. A kivétel nélkül katolikus Mezőkövesd és Szentistván mellett Tard a harmadik legnépesebb római katolikus település a környéken, bár az utóbbi vallásilag kevertebb. Mégis megkapta a „matyó” (vagyis katolikus) gúnynevet – pedig a közeli környéken több színtiszta katolikus falu is volt (pl. Szomolya, Bogács).

A mintegy 3500 katolikust számláló Mezőkövesd nélkül a környék lakosságának többsége (56%-a) még református vallású volt 1746-ban. Néhány bükkaljai faluban (Ábrány, Vatta, Daróc) egyik vallás hívei sem voltak abszolút többségben a görög katolikusok és lutheránusok jelentős száma miatt, ezen kívül mindhárom községben voltak már izraeliták is. A Bükk-vidéken csak három községben voltak a reformátusok abszolút többségben (Zsérc, Cserépfalu, Geszt), a táj alföldi részét azonban mintegy $\frac{3}{4}$ részben lakták (csupán Keresztesen több mint 200 református élt). A század második felében is folytatódott betelepülések és népességmozgás eredményeképpen a 19. század elején – az 1804-ben végrehajtott egyházi összeírás adatai szerint – az alig 6 évtized alatt megkét-szereződött összlakosságban a római katolikusok aránya 60% fölé növekedett és 36–37%-ra csökkent a reformátusoké. A református lakosság aránya csupán Vattán növekedett, máshol mindenütt mérséklődött. Darócon, ahol 1746-ban a protestánsok (a reformátusok és lutheránusok együtt) a lakosságnak még közel felét adták, a 19. század elején már alig több mint 20%-át. Ábrányban is – Alsó- és Felsőábrányt összevonva – csak 30%-át. Zsérc és Nagymihály korábban 90%-os református többsége $\frac{2}{3}$ – $\frac{3}{4}$ -es arányúra fogyott. A Bükk-vidék legnépesebb településévé vált Sályban is kb. $\frac{2}{3}$ -os arányuk volt a protestánsoknak (a lutheránusokat is beleértve, akiknek a 18–19. század fordulóján Sályban volt a legnépesebb, 40–50 fős gyülekezetük). Ezekkel a változásokkal a környék (Mezőkövesd nélküli) népességében is megszűnik a református többség. Számottevő mértékben hozzájárult ehhez Bábólna lakosságának kicserélődése, mely kivétel nélkül katolikká vált. Színtiszta katolikus falvak voltak még a 19. század elején Ivánka, Keresztespüspöki és Szentistván, a Bükk-vidéken pedig Szomolya és Alsóábrány, valamint Cserépváralja, ahol azonban a katolikusok között egy görög szertartású is volt.

A görög katolikusoknak a 18. század derekán még közel 3%-os aránya fél évszázad alatt alig 0,5%-ra (370-ről alig több mint harmadára) apadt. A túlnyomórészt rutén származású görög katolikus hívek – akik a 18. század derekán néhány községben (pl. Daróc, Tard és különösen Nyárad) még jelentős szívetet alkottak – eltűntek, vagy számuk minimálisra zsugorodott, de ugyanakkor feltűntek ott, ahol korábban nem voltak (pl. Nagymihály). Mindez a nyelvi asszimilációval együttjáró vallási rítusváltással magyarázható, és ugyanakkor bizonyos mértékű újabb (további) népességmozgással is. (Ismeretes, hogy pl. az 1760-as években nyáradai lakosok költöztek Négyesre, és talán a későbbiekben Nagymihályra is?) Erősen megfogyatkozott a jórészt szlovák anyanyelvű lutheránusok száma is (172-ről 120-ra), az összlakosságon belüli arányuk pedig még inkább (településenkénti részletezésben: 2. táblázat).

A népesség vallási megoszlásának a 18. század második felében egyházi összeírások alapján kimutatható tendenciája – a katolikusok arányának növekedése és a protestánsokénak csökkenése – a 19. században és a 20. század első felében is érvényesült az 1869-től kezdve tízévenkénti rendszerességgel végrehajtott állami népszámlálások hivatalos adatainak tanúsága szerint.

A folyamat további vizsgálatához hitelesnek tekinthető adatok a lakosság felekezetről, vagy éppenséggel (növekvő arányú) felekezeten kívüliségéről 1949 óta nem áll rendelkezésre.

IRODALOM

Acsády Ignác

1896 Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–1721. Bp.

Barsy Gyula

1938 Magyarország népessége a honfoglalás óta. Magyar Statisztikai Szemle, május

Borovszky Samu

1909 Borsod vármegye története a legrégebb időktől I. 1711-ig. Bp., II. 1711-től II. József koráig (kézirat)

Bél Mátyás

é. n. Descriptio Comitatus Borsodiensis per Mathiam Belium (Notitia Comitatus Borsodiensis (kézirat)

Csikvári Antal (szerk.)

1939 Vármegyei Szociográfiák V. Borsod vármegye Bp. I. r. *Klein Gáspár*: Borsod vármegye és népességének története. IV. r. *Klein Gáspár–Péchy-Horváth Rezső*: Községi adattár

Danyi Dezső–Dávid Zoltán (szerk.)

1960 Az első magyarországi népszámlálás. Bp.

Fényes Elek

1851 Magyarország geográfiai szótára, Pesten

Györffy György

1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. (3. kiadás)

Kápolnai Iván

1958 Mezőkövesd. Történeti Statisztikai Közlemények

1970 Mezőkövesd 1520. évi oklevele. Matyóföld

Kiss Lajos

1980 Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp.

Kovacsics József (szerk.)

1957 A történeti statisztika forrásai. Bp. Ebből: *Bakács István*: A dicalis összeírások, *Ila Bálint*: A dézsmajegyzékek, mint a történeti statisztika forrásai, *Dávid Zoltán*: Az 1715–20. évi összeírása, Történeti statisztikai táblázatok.

Kunt Ernő–Szabadfalvi József–Viga Gyula (szerk.)

1984 Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon, Miskolc. Ebből: *Veres László*: Borsod megye etnikai arculatának változásai a 18. század első felében.

Lajos Árpád

1962 Diszes fadaragás a Hór völgyén. Herman Ottó Múzeum Évkönyve III.

Lexicon universorum regni Hungariae Locorum populorum anno 1773. officiose confectum, Budapestini (kinyomtatva 1920)

- N. Kiss István*
1960 16. századi dézsmajegyzékek. Bp.
- Pesthy Frigyes*
1988 Borsod vármegye leírása 1864-ben. Documentatio Borsodiensis V. Miskolc
Sárközi Zoltán–Sándor István (szerk.)
1976 Mezőkövesd város monográfiája. Ebből: *Sárközi Zoltán: Mezőkövesd története 1275–1918.*
- Schematismus venerabilis Cleri Agriensis ad annum 1814. etc.*
Soós Imre
1985 Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Bp.
- Szabadfalvi József–Viga Gyula* (szerk.)
1984a Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben. Miskolc. Ebből: *Veres László: Településtörténet.*
- Varga Gáborné* (szerk.)
1970 Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Ebből: *Gyimesi Sándor: A vármegyék kialakulása; A királyi megyerendszer és a polgári átalakulás felé.*
- Vályi András*
1799 Magyar országnak leírása III.
- Veres László*
1978–1979 Adatok Borsod megye 18. század eleji újratelepülésének történetéhez. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 17.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Canonica Visitatio 1746. Egri Főegyházmegyei Levéltár rakt. sz. 3412.
Conscriptio proventuum parochiarum ludimagistorum et campanatorum 1783–1804. Egri Főegyházmegyei Levéltár rakt. sz. 3210.
Conscriptio episcopalis Agriensis III. k. 189–231. Egri Főegyházmegyei Levéltár
Summarium popularis Conscriptio Ignobilium Comitatus Borsodiensis;
Processus Agriensis de anno 1787. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár
Conscriptiones Populares IV. a-501/i.
Egyházi anyakönyvek az Országos Levéltár mikrofilmtárában
P 2030 13. Cs. M. et. Fasc. 31. Országos Levéltár (Ila Bálint kutatási anyagából).

GESTALTUNG DER BEVÖLKERUNG DER STADT MEZŐKÖVESD UND IHRER UMGEBUNG BIS ANFANG DES 20. JAHRHUNDERTS

Mezőkövesd und seine Umgebung erstreckt sich auf 724 km² im südlichen Teil des Komitats Borsod, mit mehr als 20 Ortschaften am Fuße des Bükk-Gebirges und am

nördlichen Rande des Tieflandes, im Mittelpunkt liegt die wegen der „matyó“ Volkskunst und des Heilbades bekannte Stadt – der ehemalige Marktflecken – Mezökövesd.

Der Verfasser legt die Entstehung, die kurze mittelalterliche Geschichte der Siedlungen ab ihrer ersten urkundlichen Erwähnung dar. Aufgrund der Angaben der Steuerkonskriptionen und hauptsächlich der Zehntkornregister wird die Bevölkerung der Region in der Mitte des 16. Jahrhunderts auf etwa 4 Tausend geschätzt, und die späteren Angaben zeigen großen Schwankungen der Bevölkerung.

Die auf der Grundlage der Steuerkonskriptionen aus den Jahren 1715–20 falsch geschätzten, und andere zu niedrige Bevölkerungszahlen früherer lokalgeschichtlichen Arbeiten werden durch Vergleiche verschiedener Quellen und Berücksichtigung der Eintragungen der schon seit 1676 geführten römisch-katholischen Matrikeln von Mezökövesd mindestens auf 5–6 Tausend erhöht. Nach der Türken-Herrschaft wird über bedeutende Migration, organisierte und spontane Einwanderungen informiert. Die Protokolle der im Jahre 1746 stagggefundenen Kirchenbesuche („Canonica Visitation“) berichten von der Bevölkerungszahl der einzelnen Ortschaften, insgesamt etwa 13 Tausend Seelen, mit einem Anteil von 54,3% der römisch Katholiken und 40,7% der Calvinisten.

Die in den 1780-er Jahren organisierte erste Volkszählung in Ungarn weist mehr als 25 Tausend Bevölkerung in Verteilung nach Geschlecht und Familienzustand aus. Außer der Zahl der Wohnhäuser und Familien (so auch der durchschnittlichen Familiengröße) informieren die Angaben über die sozial-ständische Gliederung der männlichen Bevölkerung: Adelige, Bürger, Bauern, Kätner (Inquiline) und andere soziale Schichten, sogar auch über Altersgruppen.

Nach der Berichtigung der Angaben der kirchlichen Registrierung aus dem Jahre 1804 (insgesamt mehr als 25,5 Tausend Seelen) untersucht der Verfasser je Ortschaften den Maß der Vermehrung der Bevölkerung und auch die Änderung der Bevölkerungsstruktur laut Religion und Muttersprache (ethnische Struktur). Er verwendet dabei die Behauptungen der lateinsprachigen, handschriftlichen Landesbeschreibung von Matthias Bél aus den 1730-er Jahren, vergleicht sie mit mehreren Quellen, und weist auf einige Widersprüche hin. Trotz der Schwierigkeiten wird versucht, den Prozentanteil der Bevölkerung nicht-ungarischer Muttersprache anzugeben.

Die Zahl der römisch Katholiken vermehrte sich in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts in hervorragendem, die der Calvinisten in gemässigtem Maße. Die der griechisch Katholiken und Lutheraner dagegen verminderte sich. Infolge dieser Änderungen vertritt die katholische Religion am Anfang des 19. Jahrhunderts mehr als 60% und der Prozentanteil der Protestanten ging auf 37% zurück. Die Zahl der Israeliten vermehrte sich so sehr, daß sie 2% der Bevölkerung vertraten, im Jahre 1746 nur 0,7%. Diese Tendenzen setzten sich auch im weiteren Laufe des 19. Jahrhunderts fort.

Die Änderungen in der Zahl und Zusammensetzung der Bevölkerung sind bis Anfang des 19. Jahrhunderts im Anhang mit Tabellen illustriert.

Iván Kápolnai